

શ્રી યશોવિજયજી

જૂન ગ્રંથમાળા

4288

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

મેતાના અનોખા આધિર્ભાવિક

૫૧૭

યજ્ઞાચાર્ય

પ્રેરક પૂ. ગણી શ્રી નિનયજ્ઞ સાગરજીમ.

લેખક

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar, Umara, www.umaragyanbhandar.com

૫૨૪૪

‘જયપદ્મ’ પ્રકાશન-પુણે ૧ લું

ગુજરાતની અસ્મિતાના
અનોખા આવિર્ભાવક

હેમચન્દ્રાચાર્ય

: પ્રેરકો :

પૂ. મણિવર્ચ શ્રી જિનચન્દ્રસાગરજી મ.

પૂ. મુનિવર્ચ શ્રી જયચન્દ્રવિજયજી મ.

લેખક :

પાંડિત શ્રી ધનંજય જે. જૈન ‘પ્રેમકેતુ’

પ્રકાશક :

‘જયપદ્મ’ પ્રકાશન

કાંદિવલી (ધરુ). મુંબઈ-૪૦૦૧૦૧

પ્રકાશક :

‘જયપદ્મ’ પ્રકાશન

સંચાલિકા : સી. જ્યોતિ ડી. જૈન

સી-૧૦, અરિહંત સોસાયટી,

જથા માળે, દામોદરવાડીની સામે,

ચક્રવર્તી અશોક રોડ,

કાંદિવલી (ઈ.) મુંબઈ-૪૦૦૧૦૧.

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત-૨૦૦૦

પોષ દસમી. સં. ૨૦૪૬

તા. ૨૨-૧૨-૧૯૮૯.

મૂલ્ય : દસ રૂપિયા

સુદ્રક :

ભાવના પ્રિન્ટરી.

કંબોઈનગર પાસે,

મહેસાણા-૩૮૪૦૦૨

ટાઇટલ : હેમાંગ પ્રિન્ટર્સ, મુંબઈ

પૂ. સ્વ. સાધ્વીશ્રી
પદ્મયશાશ્રીજી મહારાજ

❖ 'જયપદ્મ' પ્રકાશનનો પુણ્ય પ્રારંભ ❖

પૂ. જિનશાસનપ્રભાવનાપરાયણ, પ્રખર પ્રવચનકાર,
પંન્યાસપ્રવર શ્રી ગુરુદેવ શ્રીચંદ્રશેખરવિજયજી
મહારાજના સુવિનીત શિષ્યરત્ન અને મારા અનંતો-
પકારી, પરમ હિતવત્સલ, પરમ સંયમભૂર્તિ, મારા
સાંસારિક પિતાજી, ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રી જય-
ચન્દ્ર વિજયજી મહારાજની પ્રવર્તમાન સુંદર
સંયમજીવનની અનુભોદનાથે—

તથા

પૂ. વર્ધમાન—તપોવારિધિ, સહજ સુંદર ક્ષમાભૂર્તિ,
સાધવીશ્રી જિનેન્દ્રશ્રીજી મહારાજ સા. ના
સુવિનીત શિષ્યા અને મારા અનંતોપકારી, ૨૨
વર્ષની નિર્મળ સંયમજીવનની સાધના સાધીને,
તેની જ ક્લશ્રુતિ રૂપે વાંછનીય સુંદર સમાધિમૃત્યુને
સાધી જનારા—મારા માતૃશ્રી સાધવીશ્રી

પદ્મયશાશ્રીજી મહારાજની
પુનિત સ્મૃતિ નિમિત્તે આરંભ થાય છે
આ 'જયપદ્મ' પ્રકાશનનો !

તેનું આ છે પ્રથમ પુણ્ય :
'ગુજરાતની અસ્મિતાના
અનોખા આવિર્ભાવક
હેમચન્દ્રાચાર્ય'

આપના કરકમલમાં મૂકતાં અમે
અતિ આનંદ અનુભવીએ છીએ.

—ધનંજય જે. જૈન

❀ સમર્પણ ❀

જેમણે

મારા શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક
જીવન-ઘડતરમાં અપૂર્વ કાળે આપ્યો છે,
મને

જેમની કૃપાએ બનાવ્યો છે;
શ્રી જિનશાસનનો અનન્ય રાગી;
તે....

પરમ સંયમભૂતિ અને પરમ ત્યાગી
સ્વ. પૂ. માતા—સાધ્વી પદ્મયશાશ્રીજી
[પૂ. તપોવારિધિ સાધ્વીરત્નશ્રી જિનેન્દ્રશ્રીજી
મહારાજના કૃપાપાત્ર શિષ્યા]
મહારાજને....

— સેવક ધનંજય

સા. શ્રી પદ્મયશાશ્રીનું જીવન યોગી જેવું !

— પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખર વિજયજી ગણિવર

[સ્વ. પૂ. સા. શ્રી પદ્મયશાશ્રીજી અદ્ભુત સમાધિ-મરણને પામ્યા બાદ, તેમના ગુરુણીજી પૂ. સા. શ્રી જિનેન્દ્રશ્રીજી મ. ને ઉદ્દેશીને પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખર-વિજયજી મહારાજે લખેલા પત્રનું અક્ષરશઃ અવતરણ....]

મહા સુદ ૧૪, સુરત.

સાધ્વી શ્રી જિનેન્દ્રશ્રીજી !

ચન્દ્રશેખર વિ. ના અનુવંદનાદિ.

પદ્મયશાશ્રી ખૂબ જૂઠ્ઠાત્તમ કક્ષાની સમાધિ સાથે વિદાય થયાના સમાચાર જાણતાં એ વિચાર આવ્યો કે, તમારી બધી મહેનતનું પરિણામ તમને મળ્યું. તમે એમને સમાધિ આપી શક્યા.

કોઈ શિષ્યા પણ ન કરે એવી સેવા તમે તમારી શિષ્યાની—તેના ગુરુ હોવા છતાં—કરી. કમાલ કરી છે તમે ! આવી ઉત્કૃષ્ટ વૈયાવચ્ચ કરવા બહલ તમને

અંતરના ય અંતરથી ઉમળકાભર્યા આશિષ પાઠવું છું. તમારા સંયમી જીવનનું તમે આ ઉત્કૃષ્ટતમ સુકૃત આરાધી લીધું છે. કઠાચ વર્ધમાન તપની સો યોગીનું સુકૃત પણ, આ સુકૃતની તોલે નહિ આવી શકે.

હવે નવી જવાબદારી-એ શિષ્યાની-માથે આવી રહી છે. તમે તેમાંથી પાર ઉતરશો તેવો મને વિશ્વાસ છે.

પદ્મયશાશ્રીના પ્રત્યેક શબ્દો યાદ આવે છે. ખૂબ ઉત્તમ કોટિનો, લઘુકર્મી, જિનશાસનનો અવ્વલ ભક્ત-તેમનો આત્મા ગણી શકાય. વ્યવહારથી તેમણે ભલે ઘણું ન સાધ્યું જણાતું હોય, પણ નિશ્ચયથી એ આત્માએ પૂરું સાધી લીધું. એ આત્માના છેલ્લા મહિનાઓના ઉદ્દગારો-જીવનમાંથી વિદાય લેતાં કોઈ યોગીના જેવા હતા.

ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક આગળ વધો એ જ અભિલાષા.

—ચા. વિ.

॥ શ્રી શંભુશ્વર-પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની જીવનકથા !

ગાતાં હરીએ નિજ-ભવવ્યથા !!

[લેખકીય]

કવિશિરોમણિ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે ‘કવિ’ અને ‘પ્રતિભા’ ના લક્ષણો ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામના સ્વ-રચિત ગ્રન્થમાં નીચેના શ્લોકો દ્વારા ઓળખાવ્યા છે.

“પ્રજ્ઞા નવનવોલ્લેખ-શાલિની પ્રતિભા મતા ।

તદનુપ્રાણનાજીવદ્-વર્ણનાનિપુણઃ કવિઃ ॥”

અર્થાત્ “નવા નવા ઉન્મેષો (કલ્પનાઓ)થી શાલિની (શોભતી-ઝળઝળતી) પ્રજ્ઞાનું જ નામ છે ‘પ્રતિભા’; અને એવી પ્રતિભાથી અનુપ્રાણિત વર્ણનોમાં જે નિપુણ હોય; તે છે ‘કવિ’.”

આવી પ્રતિભાના નિત્ય-નવાં રમણીય ગુણોએ જેમના બુદ્ધિ-સરોવરમાં સદા ખીલેલાં રહેતાં અને જેમની માત્ર કાવ્ય પ્રતિભા જ નહિ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સર્વ ક્ષેત્રો વિષેની પ્રતિભા રમ્ય અને ભવ્ય હતી તેવા, ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શબ્દથી સર્વોત્તમ સન્માનને વરેલા સૂરિદેવશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષે, તેમની હમણાં જ પૂર્ણ થયેલી નવસોમી જન્મ જયંતિના વર્ષમાં કેટલાંક વિદ્વાન અને વિચક્ષણ લેખકોએ સુંદર લખ્યું છે. અને છતાં હેમચન્દ્રાચાર્યના અલૌકિક અને સર્વજન-આદરણીય જીવન અને કવન વિષે હજી પણ ઘણું બધું લખી કે કહી શકાય તેમ છે.

આ પુસ્તિકામાં સર્વજનઆદ્ય બને તે રીતે, સરળ અને સુચારુ શૈલી દ્વારા હેમચન્દ્રાચાર્યજીની જીવન-કથાને, મહત્વના પ્રસંગો કે ઘટનાઓને સાંકળી લેવાપૂર્વક લખવાનો પ્રયાસ કરાયો છે.

સદ્ગુણી પુરુષ પ્રત્યેની અંતરંગ ભક્તિ એ જ જેનું સુકળ છે તેવા, આ આલેખનની પ્રેરણાનું શ્રેય છે : મારા અનંત ઉપકારી, પિતા-ગુરુદેવ પૂજનીય-વંદનીય, સાધુપ્રવર સુનિરાજ શ્રી જયચન્દ્રવિજયજી મહારાજને ! તેઓશ્રીની ખાસ પ્રેરણાથી જ હું આ જીવનકથાને આલેખી શક્યો છું. વંદન તે ઉપકારમૂર્તિને !

હેમચન્દ્રાચાર્યજીના તેજસ્વી બહિરંગ વ્યક્તિત્વ વિષે અને ઓજસ્વી અંતરંગ અસ્તિત્વ વિષે આછેરી ઝલક તો તેમની આ જીવનપરિચયની પુસ્તિકા દ્વારા જ પમાશે. તેથી તે અંગે અહીં વિશેષ કશું કથવું નથી.

અહીં તો હું માત્ર કૃતજ્ઞતાનું જ પ્રગટીકરણ કરીશ. આ પુસ્તિકાના આલેખનમાં મુખ્યત્વે મેં આટલા ગ્રંથો આધારરૂપે નજર સમક્ષ રાખ્યા હતા. (૧) પૂ. પંન્યાસપ્રવર ગુરુદેવ શ્રી ચન્દ્ર-શેખરવિજયજી મહારાજ-લિખિત અષ્ટાઙ્ગિકા-પ્રત. (૨) ધૂમકેતુ લિખિત - ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય’ (૩) પ્રો. રમણુલાલ ચી. શાહ લિખિત-‘કલિ-કાલ-સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય’ અને (૪) ‘પરબ’ માસિકનો ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય-વિશેષાંક’ : (નવે. ડિસે.-

૧૬૮૮) આ સિવાય, છેલ્લે આપેલા ‘આચાર્યશ્રીને અગ્રણીઓની અંજલિ’ એ અવતરણો તથા ‘હૈમી-વાણી’-પૂ. ૫. શ્રી શીલચન્દ્ર વિજયજી ગણિવર સંપાદિત ‘હૈમસ્વાધ્યાય-પોથી’ માંથી લીધા છે. આ સહુ પ્રત્યે, અંતરના આદર સાથે મારી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું.

ઉપરાંત, આ પુસ્તિકા માટે સુંદર ‘પ્રસ્તાવના’ લખી આપનાર પૂ. વિદ્વદ્વર્ય, અને રનેહાળ કલ્યાણ-મિત્ર ગણિવર્યશ્રી હૈમચન્દ્રસાગરજી મહારાજને પણ મારી સરનેહ વંદના સાદર કરું છું.

ચાલો ત્યારે....હવે વાંચીએ....‘ગુજરાતની અસ્મિતાના અનોખા આવિર્ભાવક હૈમચન્દ્રાચાર્ય’ની આ જીવનકથા ! અને ગુણીજનોના ગુણ ગાવતાં, હરીએ આપણી ભવવ્યથા !!

— ધનંજય જે. જૈન

॥ નમો અરિહંતાણમ્ ॥

પ્રસ્તાવના

સમય-સરિતાના નવ નવ સૈકાઓની સામે પાર
ઊભેલી એ વિભૂતિ ! કેવી મનમોહક જણાઈ રહી છે.

સપ્રમાણ એ દેહયગ્નિ વિરાટની ઓળખ આપી
રહી છે. એ દેહ ઔદારિક-અણુઓથી નહીં, જાણે
જ્ઞાનના જ અણુ-પરમાણુઓથી ગોઠવાયેલો નથી
લાગતો શું ?

સૂર્યશું એ મુખમંડળ ઝળહળતી આલા વેરી
રહ્યું છે. મસ્તક ઉપર રહેલા સફેદ છતાં ય ગીચ
કેશના ઝુલ્ફા હવાની લહેરથી આમ-તેમ થતાં
દેખાય છે. જાણે મસ્તિષ્કમાં ભરેલી બુદ્ધિના વલોણા-
માંથી નીકળેલું માખણ ઊભરાતું ન હોય !

અમકતાં એ નયન-કચોળાંમાંથી કેવી તેજસ્વી
કિરણાવલી વહૂટી રહી છે ! દાઢી-મૂછની સફેદાઈ
વચ્ચે પરવાળા-શા રંગીલા હોઠો લેગા-છૂટા થઈ
રહ્યાં છે ને એમાંથી વરસતાં પ્રલોક-સુમનો સમય-
સરિતાની સાથે વહેતાં વહેતાં આજેય અહીં
સુવાસ રેલાવી રહ્યાં છે.

સુલક્ષણું કર્ણુ-મુગલ અને આબનબાહુની જોડી,
ને વળી દેહ પર વીંટાયેલું ધવલ-પરિધાન પવનની
પીઠ પર અસવાર બન્યું છે.

કેવો પડછંદ અને પ્રકાશમાન એ દેહ છે ?

‘કોણ છે એ ?’ એમ સવાલ પૂછો છો ? રે !

સ્પષ્ટ તો દેખાય છે. નથી આંખ ઉપર હાથની છાજલી બનાવવાની જરૂર, કે નથી ટેલિસ્કોપ કે બાયનોક્યુલરના દૂરબીન લગાવવાની જરૂરત ! એ સ્પષ્ટ—સુસ્પષ્ટ પ્રતિમા છે કલિકાલ—સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ !

સમયની દૂર-સુદૂરવર્તી ધરતી પર એ જિલેલા છતાં આજે ય ચોખ્ખા—ચટ જણાઈ રહ્યા છે.

વચમાં એવી એકેય ટેકરી નથી જિભી કે જે એ અસ્તિત્વની આડશ જિભી કરી શકે ! નથી એવા ધુમ્મસના ધૂંધલા પટ્ટા બાઝ્યા જે એ અસ્મિતાને ઓઝલ બનાવી શકે કે, નથી એવા આડ-ઝાંખરા ભમ્યા જેની ભળ-જંભલ એ જીવંત જ્યોતિના પ્રકાશને આવરી શકે !

નવ-નવ સૈકાથી જેના જીવનનું અમર ગાન ધરતીના આ માનવો ગાતાં થાકતાં નથી....એ વિરલ-વ્યક્તિત્વના સ્વામી કલિકાલ સર્વજ્ઞશ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય લગવંતના જીવન-કવન ઉપર અનેક ચરિત્ર-ગ્રંથો પ્રકાશિત થયાં છે, થતાં રહે છે. એમાંનો જ આ એક અદ્દનો પ્રયાસ છે.

સ્નેહી પંડિત શ્રી ધનંજયભાઈની કલમ સાચે જ કમનીય કલમ છે....શૈલી એવી પ્રાસાદિક અને પ્રાવાહિક છે કે એમના લેખન પર વાચક અનાયાસ જ તણાતો રહે છે....હા; નદીમાં જેમ લાકડું તણાય ને, તેમ જ !

નાની—શી આ પુસ્તિકામાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રી
હેમચન્દ્રાચાર્ય લગવંતના મોટા લાગના મુખ્ય મુખ્ય
પ્રસંગો-ઘટનાઓ આવરી લીધા છે....

નાનાથી માંડીને મોટેરાં સુધીનાં સહુ જનો માટે
એક-સરખું આકર્ષણ જન્માવનારું આ પ્રકાશન
બહુફલદાયી નીવડશે એમાં વિસંવાદને અવકાશ
નથી.

નવમી શતાબ્દીના છેડે નજર નાંખતું નવલું આ
નજરાણું પૂજ્યશ્રી પ્રતિ કૃતજ્ઞલાવનું પ્રતીક બની
રહેશે એ જ ઉમદા આશા.

મૌન એકાદશી,
સં. ૨૦૪૬

ગણી હેમચન્દ્રસાગર
કૈલાસનગર, સુરત.

અ નુ ક્ર મ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
[૧] આંસુ....બદલે છે ઈતિહાસનું પાસું	૧/૬
[૨] ચંગદેવમાંથી સોમચન્દ્ર	૭/૧૮
[૩] આચાર્યપદનો અભિષેક	૧૬/૨૪
[૪] સિદ્ધરાજ અને સૂરિદેવ	૨૫/૩૪
[૫] સમદશી અને સમયજ્ઞ સૂરિસમ્રાટ	૩૫/૪૬
[૬] રાજા કુમારપાળને પ્રતિબોધ	૫૦/૬૫
[૭] ‘પતિત’માંથી પરમાર્થત્	૬૬/૭૬
[૮] નમ્રતાના ઉત્તુંગ શિખર પર	૭૭/૮૩
[૯] સુવિશાલ સાહિત્યના સર્જક	૮૪/૯૫
[૧૦] મુક્તિયાત્રા પ્રતિ મંગલ-પ્રયાણ	૯૬/૧૦૦
[૧૧] આચાર્યશ્રીને અગ્રણીઓની અંજલિ ૧૦૧/૧૦૫	

આ પુસ્તકના પ્રાપ્તિસ્થાનો

[૧] ધનંજય જે. જૈન.

સી-૧૦, અરિહંત સોસા., ૪ થા માળે
દામોદરવાડી સામે, ચક્રવર્તી અશોક રોડ,
કાંદિવલી (ધરુ) Bombay-400101

[૨] કીર્તિ પ્રકાશન.

C/o. ધર્મેશ આર. ઝવેરી
૧૦/૧૨૭૦, હાથીવાલા દેરાસર સામે, ગોપીપુરા.
સુરત. (દ. ગુજરાત)

[૩] ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી સંસ્કાર સદન

સંચાલક : પ્રમોદ આર. મહેતા.

C/o. કલાપ્રકાશ, ટીલક રોડ,
માલેગામ. (M.S.) PIN-423203

[૪] ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી સંસ્કાર-સદન

સંચાલક : બી. સી. શાહ

ઠે. જૈન વિદ્યાલય, કે. જી. હોસ્પિટલ પાસે,
નવસારી. (દ. ગુ.) PIN-396445.

[૫] શ્રી યશોવિજયજી જૈન સેવાસદન

C/o. એસ. એમ. શાહ, 'વિમલકુંજ',
શ્રીમાળીવાગા, ડભોઇ. (ગુ.) PIN-391110.

આ પુસ્તકના પ્રાપ્તિસ્થાનો

[૬] આગમોદ્ધારક પ્રતિષ્ઠાન.

ખિપીનચન્દ્ર એસ. શાહ. વાણીયાવાડ
છાણી (જિ. વડોદરા) (ગુજરાત)

[૭] વસ્તુપાળ જે. જૈન.

૫૦, વર્ધમાન ફલેફેસ.
પાલડી, સરખેજ રોડ
જૈન મર્ચન્ટ સો. ની સામે.
અમદાવાદ—380007

[૮] વિનોદ બી. શાહ

નેમુભાઈની વાડીના ઉપાશ્રય સામે.
ગોપીપુરા—સુરત (દ. ગુ.)

: વિશેષ શુદ્ધિ :

પેજ નં. ૬૪—સૌથી છેલ્લી લીટી
'તવાગ્રતોઽધ્યર્થયે' ના બદલે
'સ્વામિન્ યદધ્યર્થયે' આ પાઠ
શુદ્ધ બાણવો.

— લેખક.

સુકૃતના સહભાગીઓ !

૧૫૦૧૫ પૂ. પરમ સંયમમૂર્તિ, ઉત્તમ સમાધિમૃત્યુને
વરીને સંયમનું સાક્ષ્ય વરનારા સ્વ.
સા. શ્રી પદ્મયશાશ્રીજી મ. ની પુણ્ય-
સ્મૃતિ નિમિત્તે....તેઓશ્રીના ગુરુણીજી પૂ.
સહજ-સુન્દર-ક્ષમામૂર્તિ, વર્ધમાન તપો-
વારિધિ, સા. શ્રી જિનેન્દ્રશ્રીજી મ. ની
પ્રેરણાથી....ગુરુભક્તો તરફથી આગોતરા
આહ્વાન....!

૧૦૦૧૫ શ્રીમતી શારદાબેન નવનીતલાલ શાહ
તરફથી લેટ !

૧૦૦૧૫ શ્રીમતી ગીતાબેન શ્રેયસકુમાર દોશી
તરફથી લેટ !

૨૫૧૫ શ્રીમતી કુસુમબેન શાંતિલાલ ઝવેરી
તરફથી લેટ !

સુકૃતના આ સહભાગીઓને અંતરના અભિ-
નંદન !

— સંચાલિકા.

[૧]

આંસુ....

બદલે છે ઇતિહાસનું પાસું !

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શૌશવ રૂપ : ચાંગો

અહિંસાની સંસ્કૃતિથી શોભતો ગૂર્જર નામે
દેશ છે. રૂડી અને રળિયામણી ધંધુકા નામે નગરી
છે. તેમાં ધર્મીજનોમાં અગ્રેસર એક શેઠ વસે. નામ
તેનું ચાચ.

ચાચની ધર્મપત્નીનું નામ પાહિણીદેવી ! નખ-
શિખ સદાચાર અને સત્પ્રેમની જાણે પ્રતિમા !
શ્રદ્ધા અને સંસ્કારની જાણે કલકલ વહેતી સરિતા !

ચાચ અને પાહિણીના ઘરમાં એક કુળદીપકનો
જન્મ થયો. વિક્રમની અગિયારસો પિસ્તાળીશની

૧

એ સાર અને કાર્તિક પૂર્ણિમાનો એ દિવસ. આ શુભ દિવસે પાહિણીએ એક પાવન પુત્રને જન્મ આપ્યો. ■

પૂનમના ચાંદ સમાન સમુજ્જવળ, ધવલ અને કાંતિમાન એ બાળનો દેહ હતો. જેના જાજરમાન વ્યક્તિત્વથી ગુજરાતની ધરતી અહિંસાની સંસ્કૃતિથી સસર બની અને જેના જ્ઞાનના આલોકે જૈન-ધર્મનો સાહિત્યબાગ સેંકડો સાહિત્યિક કૃતિઓરૂપી ગુલાબોથી મહોરી ઉઠ્યો, તે કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યના એ શૈશવ-રૂપને સંસારે “ચાંગો” નામ આપ્યું હતું.

પાહિણી ચામુંડ ગોત્રના હતા, એટલે બાળકનું નામ ‘ચ’ અક્ષરથી પાડવાનું માતા-પિતાએ વિચાર્યું. વળી બાળક જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હતો, ત્યારે માતાને (ચાંગ) સુંદર સ્વપ્નો આવતા, શુભ વિચારો જાગૃત થતા, અને....કાર્તિકી પૂર્ણિમા એટલે કે દેવદિવાળી જેવા ચાંગ (સારા) દિવસે બાળકનો જન્મ થયો....આ બધા કારણોસર માતા-

- ચાંગદેવ (હેમચન્દ્રાચાર્ય)નો નાનો ભાઈ ‘કહાનજી’ નામનો હતો. તે ઉદ્ભવે ‘ચતુરશિ-તિપ્રબંધ’માં છે. અને ‘નેમિનાથ’ નામના તેમના મામા હતા, જે ‘શ્રાવક’ હતા. તે ઉદ્ભવે ‘પ્રબંધકોશ’માં છે.

પિતાએ પોતાના કુટુંબીજનો સમક્ષ પુત્રનું 'ચાંગો' ઉર્ફે 'ચંગદેવ' નામાલિધાન કર્યું.

આચાર્યના આંસુ....બદલે ઇતિહાસનું પાસું

ચાંગાના જન્મ પહેલાં, આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્ર-સૂરીશ્વરજીના જીવનમાં બનેલી એક ઘટના તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

તે સમયે સનાતન ધર્મીઓના જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર ભેરદાર શાબ્દિક હુમલાઓ ચાલી રહ્યા હતા. શંકરાચાર્યે જૈનધર્મ સામે જેહાદ જગાવી હતી. જૈનોને 'નાસ્તિક', 'ધર્મદ્રોહી', 'ઇશ્વરવિરોધી' વગેરે કહેવા દ્વારા હલકા ચિતરાઈ રહ્યા હતા.

મહાન જૈનાચાર્ય શ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ શાસ્ત્રોના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા અને સમર્થ સાહિત્યકાર હતા. જ્યોતિષ, સામુદ્રિક લક્ષણ વગેરે વિદ્યાઓના પણ વિદ્વાન હતા. 'શાંતિનાથ ચરિત્ર' વગેરે ગ્રંથોની રચના તેમણે કરી હતી. એક પ્રખર અને પ્રતાપી જૈનાચાર્ય તરીકે તેમની કીર્તિ ત્યારે ફેલાયેલી હતી. ઉદયન મન્ત્રીશ્વર જેવા રાજપુરુષો પણ તેમનો ઉપદેશ સાંભળતા અને તેમનું માર્ગદર્શન સ્વીકારતા હતા.

આમ છતાં....સનાતનીઓનો સફળ પ્રતિકાર કરવામાં જ્યારે આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજી

કામિયાબ ન બની શક્યા ત્યારે, એક રાતે તેઓ ખેંચેન બની ગયા. તેમનું હૃદય ડાંખ અનુભવવા લાગ્યું.

એઓશ્રીની મનોવ્યથાના આ રહ્યા તે સંસ્કૃત-ભાષાના શબ્દો :

“પાદલિપ્ત-વપ્પભટ્ટિ-વજ્રાર્ય-લપુટાદયઃ પ્રભાવ-કાઃ પુરાઽભવન્ સૂરયો દૂરિતાસ્યાઃ (?) આચાર્યાઃ બહવઃ સન્તિ ઇદાનીમસ્મદાદયઃ । ન તેષુ તાદૃશઃ કોઽપિ શાસનોન્નતિકારકઃ । ઉપદ્રવન્ત્યહો જૈનાન્ ભૃશં મિથ્યાદૃશોઽધુના । ધિગસ્માન્ અશ્મસંકાશાન્, યેષુ તેષુ સમત્સરાઃ ॥”

અર્થ : “પાદલિપ્તસૂરિ, બપ્પભટ્ટિસૂરિ, વજ્ર-સ્વામી, બપુટસૂરિ, વગેરે અનેક પ્રભાવક-પુરુષો પહેલાં થઈ ગયા. અત્યારે અમારા જેવા આચાર્યો તો ઘણા છે. પરંતુ તેમાં કોઈ શાસનની મહાન ઉન્નતિ કરનારો દેખાતો નથી. અત્યારે મિથ્યા-દૃષ્ટિઓ (વિધર્મીઓ) જૈનોને હેરાન-પરેશાન કરી રહ્યા છે ત્યારે, જેને ને તેને વિષે ઈર્ષ્યાળુ એવા પશ્ચર જેવા અમોને ધિક્કાર થાઓ.”

આ મનોવેદનામાંથી એમની આંખોમાં આંસુ ધસી આવ્યા. શ્રી જિનશાસનની ઊંડી દાઝ અને શાસનરાગની ઉત્કટ આગમાંથી પ્રગટેલાં એ જિનાં જિનાં આંસુઓ શાસનદેવીને નીચે ધરતી પર ખેંચી

લાવ્યા. સૂરિજીએ પોતાની મનોવેદના વાણી દ્વારા શાસનદેવી સમક્ષ વ્યક્ત કરી. ત્યારે, શાસનદેવીએ કહ્યું : “આપ નિશ્ચિંત બની જાઓ અને ધંધુકા તરફ પ્રયાણ કરો. ત્યાં આપને એક તેજસ્વી બાળની પ્રાપ્તિ થશે. ‘ચાચ’ નામના મોઢ વણિકના તે ‘ચાંગા’ નામના બાળકને તમે દીક્ષા આપજો. જિનશાસનના આકાશમાં તે અપૂર્વ સૂરજની જેમ ચમકશે અને તમારી સમગ્ર ચિંતાઓને તે દૂર કરશે.”

આમ....કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિના પ્રાગટ્યનું કારણ બન્યું....

દેવચન્દ્રસૂરીજીના આંખના આંસુ !
જેણે બદલી નાંખ્યું
જૈન શાસનના ઈતિહાસનું પાસું !!
હવે....જીવનકથાના એ ઘટનાક્રમમાં આગળ વધીએ....

પાહિણીનું ઉત્તમ સ્વપ્ન :

ચાંગાના જન્મ પહેલાં, આચાર્ય શ્રી દેવચન્દ્ર-સૂરીધરજી જેવા પરમશ્રુત વિદ્વાન-પુરુષ પાસે આવીને પાહિણીએ, ગુરુવંદના કરીને એક દિવસ એક વાત કરી હતી : “ભગવાન ! મેં એક સ્વપ્ન જોયું હતું, મેં એક અતિ ઉત્તમ અને અદ્ભુત

ચિંતામણીરત્ન આપને સમર્પિત કર્યું ! પ્રભો !
મને આ સ્વપ્નનું ફળ-કથન કરશે ?”

ક્ષણભર ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિજી વિચારમાં પડી
ગયા... તે ક્ષણે તેમને શાસનદેવીએ ભાખેલી ભવિષ્ય-
વાણીનું સ્મરણ થયું. સ્વયં તે બહુશ્રુત હતા જ.
તેમની જ્ઞાનદ્રષ્ટિ ભાવિના લેખને ઉકેલી રહી :
“પાહિણી ! તું ચિંતામણીરત્નની પ્રસૂતા બનીશ.
તારું તે પુત્રરત્ન સંસારને ઉજળશે. તારો તે પુત્ર
તું અમને અર્પણ કરજે. વીતરાગના શાસનનો
પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાવનાર તે જિનશાસનનો સૂરજ
બનશે. અપૂર્વ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો તે મહાસાગર બનશે.”

પાહિણી ગુરુ-કથન સાંભળીને અતિ પુલકિત
બની ગઈ. વિનત-નયનોએ તેણે ગુરુવાણીનો સ્વી-
કાર કર્યો.

[૨]

‘ચંગદેવ’માંથી ‘સોમચન્દ્ર’

વર્ષો બાદ....ચાંગાનો જન્મ થયો અને તે માતાની આંગળી પકડીને ચાલતો થયો ત્યારે....બાળ ચંગદેવને લઈને પાહિણી ગુરુશ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીને વંદના કરવા આવી.

તે સમયે એક ઘટના ઘટી.

આચાર્ય ગુરુદેવ તેમના આસને ન હતા. આસન ખાલી પડ્યું હતું. ત્યારે....અચાનક બાળ ચાંગો, માતાની નજર ચૂકવીને ગુરુદેવના આસન ઉપર બેસી ગયો. માતા પાહિણીદેવી જ્યારે બાળુના ખંડમાં બિરાજમાન ગુરુદેવને વંદન કરીને બહાર આવી ત્યારે પળભર તેની વિહ્વળ નજર ચંગદેવને શોધવા આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ. પોતાનો ચાંગો ઝટ નજરે ન પડતાં ક્ષણભર વતસલા-માતાનું હૃદય

મૂંછ ઊઠ્યું : એણે સાદ દીધો : “બેટા ચાંગા ! તું ક્યાં ગયો ?” અને ત્યાં જ પાહિણીની નજર ચાંગા પર પડી. નાનકડો ચંગદેવ, ગુરુદેવની પાટ ઉપર કોઈ યોગીપુરુષની અનોખી છટાથી બેઠેલો દેખાયો.

માતા વ્યથ્ર બની ગઈ. એ દોડી... અને બાળ ચંગદેવને ઉઠાડતી બેસી : “બેટા ! ત્યાં આપણાથી ન બેસાય. એ તો ગુરુદેવનું આસન છે.” ત્યાં તો પાછળથી એક વત્સલ-વાણી ઉપાશ્રયમાં મૂંછ ઊઠી :

ચંગદેવ માટે ગુરુની માંગણી :

“પાહિણી ! એ બાળ ભલે બેઠો ! એ બાળ કોઈ સામાન્ય બાળ નથી; એ તો ભાવિનો જિન-શાસનનો રખેવાળ છે. વિધાતાનું એ વિરલ સર્જન છે. યાદ કર ! તે દિવસે તને આવેલા સ્વપ્નને ! એ સ્વપ્નમાં તે મને અર્પણ કરેલું અદ્ભુત ચિંતા-મણીરત્ન તે આ જ બાળક છે.

નિર્સર્ગની મહાયોજના પ્રમાણે આ બાળક આ જીવન દરમ્યાન સુધર્મા ગણધરની પાટને ઉઠાડશે-અજવાળશે. આ ચંગદેવ કોઈ ચણા-મમરા વેચનારી કરિયાણાની દુકાનનો માલિક થવા સર્જ્યો નથી. કોઈ મેલો મુત્સદ્દી રાજકારણી કે સંસારના ભોગો ભોગવનારો વિલાસી લખપતિ થવા નથી સર્જ્યો.

એ તો બનશે.... ધર્મનો ધારણુહાર !

સમાજનો તારણુહાર !!

દેશ અને દુનિયા માટે દીવાદાંડી સમો આધાર !!

એક પ્રતાપી દિવાકર !

જે બનશે વિશ્વના લાખો દુઃખી લોકોના અંધકાર—
—મય જીવનપથને ઉજ્જળનાર !!!

જિનશાસનના મસ્તક-મુગુટ પર એ મણિસમ સોહશે.
માટે જ....આજે આ બાળરત્નને હું તારી પાસે,
પ્રત્યક્ષપણે યાચું છું. પેલા સ્વપ્નને સત્ય કરવાનો
લાખેણો અવસર આજ તારા હાથમાં આવી લાગ્યો
છે. તું એક વાત્સલ્યમયી માતા છે. પુત્રના લાવિ-
હિતને ખાતર અવસર આવે. માતા પોતાના સર્વસ્વને
ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થાય છે. માટે જ હું કહું
છું કે તારા પુત્રની અનંતકાળની લાવિ દુઃખ-
પરંપરાને મિટાવવા અને જિનશાસનના એક ઉજ્જવળ
ઇતિહાસનું નિર્માણ કરવા તું તારા મોહનું બલિ-
દાન આપ અને પ્રભુશાસનના ચરણે આ બાળને
અર્પણ કરી દે.”

ગુરુની વાણી સાંભળીને પાંડિણી ક્ષણભર
વિહ્વળ બની ગઈ. એનો પુત્રપ્રેમ વિરહની કલ્પના—
માત્રથી એને ધ્રુજવી ગયો. એ બોલી : “ગુરુદેવ !
ચંગદેવના પિતા તો ખંભાત ગયા છે. તેમની રજા
વગર હું શું કરી શકું ?”

પાહિણીએ કરેલું ‘કલેજના ટુકડાનું’ દાન :

પણ....ત્યાર બાદ તુરંત પાહિણીની કલ્પના-ચક્ષુ સમક્ષ...પોતાનો પુત્ર દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીના વારસદાર તરીકે દેખાયો....આ મારો લાડલો ગૃહદીપ નહીં, પણ સમગ્ર જિનશાસનનો તેજદીપ બનશે. દીપ મટીને પોતાના સહસ્ત્રગુણકિરણોએ સંસારને પ્રકાશથી ભરી દેતો આકાશલાનુ બનશે.... એ શ્રદ્ધાએ અને એ અરમાનોએ પાહિણીનું હૃદય મજબૂત બની ગયું. અને કો’ અગમ-ઉલ્લાસથી તેણે ગુરુ-ચરણોમાં ચંગદેવને ધરી દીધો....ના.... પોતાનું સર્વસ્વ જાણે સમર્પી દીધું.

એ પળે...એની આંખોમાં આંસુ હતા.... વાત્સલ્યના ! પુત્રપ્રેમના ! પોતે અણીના અવસરે લીધેલા અણુમોલ અને અનુપમ આત્મનિર્ણયનાં ! એના એ આંસુ માતૃહૃદયની ગહરી વ્યથાના ન હતા. એ આંસુ તો જિનશાસનના ઈતિહાસને બદલી નાંખનારું એક અજબ પાસુ હતું. દુઃખાતે દિલે લીધેલાં કોઈ દુઃખદ નિર્ણયનું એ આંસુ ન હતું. એ આંસુ તો હતું....જિનશાસનના યશોજ્જ્વલ સમુદ્ધાર ખાતર, એક મહાન શ્રાવિકા પોતાના કલેજના ટુકડાનું દાન અને પુત્રમોહનું બલિદાન કેવી શાસનાનેષ્ઠાથી આપી શકે છે....એનું જીવંત અને જાગૃત પ્રતીક !

પાહિણીના આંસુનો મહાન સન્દેશ

ગુરુદેવશ્રી દેવચન્દ્રસૂરિવરે પાહિણીની આંખો-માંથી ટપકતું એ આંસુ જોયું....અને એ આંસુમાં પુત્રના આધ્યાત્મિક ઉત્થાન કાળે અને પ્રભુશાસનની સેવા કાળે એક ધન્ય માતાની અદ્ભુત સમર્પણ-ગાથાની પ્રતિચ્છાયા પ્રતિબિમ્બિત બનેલી દેખાઈ. પાહિણીનું એ આંસુ માણસ જાતને મહાન સન્દેશ આપે છે કે....“હે માનવ ! આત્મકલ્યાણની અનોખી યાત્રા સુવર્ણ અને સુંદરીના સાતત્યહીન સુખમાં નથી. સાચો અને વાસ્તવિક આનંદ ખત્રીશા પકવાત્ર અને છત્રીશા શાકભર્યા ભોજનના રસથાળમાં નથી. માનવજીવનનું પૂર્ણ-સુખ બે બાળકોથી અને પ્રેમાળ પત્નીથી હર્યા-ભર્યા કુટુંબમેળામાં નથી. માનવમાત્ર માટે ધર્મની આરાધના એ જ કલ્યાણયાત્રા બની રહેવી ઘટે. દેહધારણામાં જે મૂલ્ય પાણી અને પવનનું છે....એવું જ મૂલ્ય આત્મવિકાસમાં સદ્ધર્મની સેવનાનું છે.

“આત્મવિકાસની આ અનોખી યાત્રામાં સફળતા ત્યારે જ સાધ્ય બને છે કે જ્યારે ઉત્તમ ગુરુને ઉત્તમ અને સમર્પિત શિષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ત્યારે તે અનોખી-યાત્રા મુક્તિના મંગલદ્વારે જઈને જ અટકે છે. લોકશાસનમાં માતા અને પુત્રના સમ્બન્ધને સૌથી ઉત્તમ ગણવામાં આવ્યો છે. પણ જિનશાસનમાં ગુરુ અને શિષ્યના સમ્બન્ધને સર્વોત્તમ ગણ્યો છે.”

આવું તત્ત્વજ્ઞાન માતા પાહિણી પીને પચાવી ચૂકી હતી. માટે જ તેણે પોતાની આંખોના અણુમોલ રતન જેવા ચંગદેવને, ગુરુદેવના ચરણે સમર્પી દીધો. ત્યાગ અને બલિદાનની આ કથાને જગતના ઇતિહાસમાં સૌથી પ્રથમ પંક્તિમાં પહેલું સ્થાન મળવું ઘટે. આ જ ચંગદેવ આગળ જતાં ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ ઉમચન્દ્રાચાર્ય’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

પિતા ચાચની પણ સપ્રેમ સંમતિ :

પાહિણી, આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીને ચરણે ચાંગાનું સમર્પણ કરી તો આવી. પરંતુ દેશાવરેથી પાછા ફર્યા બાદ ચાંગાના પિતાની નજરો ઘરમાં આવીને ચાંગાને શોધવા લાગી : “ખેટા ! ચાંગા ! તું ક્યાં છે ?” પિતા સાદ દઈ રહ્યા.

પણ....જ્યારે ઘરમાં ચાંગો ન દેખાયો, ત્યારે માતા પાહિણીએ જણાવ્યું કે, “આપણા ચાંગાના ઉન્નતવળ ભવિષ્ય કાળે ગુરુ શ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞાથી મેં ચાંગાને ગુરુચરણે સોંપી દીધો છે.”

અને....પિતાનું હૈયું કાટી ગયું. પુત્રપ્રેમમાં ઝૂરતા પિતાના શોકનો પાર ન રહ્યો. તેઓ દોડતા ખંભાત આવ્યા. પોતાના પુત્રને આ રીતે અન્યાયથી ગુરુદેવે આંચકી દીધો છે એમ તે માનતો હતો. પુત્રને પાછો મેળવવા ચાચે, તે સમયના ખંભાતના સૂબા અને જૈનકુલભૂષણ મન્ત્રીશ્વર ઉદયન પાસે

ધા નાંખી. “મન્ત્રીશ્વર ! આ તો હડહડતો અન્યાય છે. મારી ગેરહાજરીમાં મારી પત્નીને લોળવીને ગુરુએ મારા પુત્રને પડાવી લીધો છે. તમે મને મારો પુત્ર પાછો અપાવો...”

પણ ઉદયન ખૂબ ચાલાક અને વણિફલુદ્ધિનો સ્વામી હતો. આહત્ત્ ધર્મનો તે અનેખો આશયક હતો. તેણે પોતાની મધુર વાણીથી અને કુશળતાથી ચાચને સમજાવતાં કહ્યું : “લવિષ્યમાં પોતાના અનુપમ ધર્મતેજથી ગુજરાતભરમાં ધર્મધ્વજને ફરકાવનારો અને સાહિત્યના અણુમોલ સર્જન દ્વારા સંસારની સૂરત સુધારનારો સરસ્વતીપુત્ર, તે તારું જ આ લાડલું સંતાન હશે. પોતાની સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રભાથી સમગ્ર ગુજરાતને અને મહારાજ સિદ્ધરાજની ઇન્દ્રસલા સરખી રાજસલામાં વિરાજીને ગૂર્જરની ત્યારની રાજધાનો પાટણને શોભાવનારો એ યશસ્વી સાધુ, પાહિણી અને ચાચનો સુપુત્ર હશે.”

અને....અંતરમાં એ દિવ્ય અરમાનો અને એ ભવ્ય આશાઓ લઈને ચાચે, ચંગદેવને સંયમી બનાવવા કાળે, આચાર્યદેવશ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીને સપ્રેમ સમ્મતિ સમર્પી દીધી....

‘ચંગદેવ’ બન્યો ‘બાલમુનિ સોમચન્દ્ર’

વિ. સં. ૧૧૫૪ માં, નવ વર્ષની વયે શ્રીમદ્ દેવચન્દ્રસૂરિજીના વરદ કરકમળો દ્વારા ખંભાતને

આંગણે ચંગદેવનો ભારે ઠાઠમાઠ સાથે લવ્ય દીક્ષા-મહોત્સવ ઉજવાયો. ચંગદેવના ઉછેર, જીવન-ઘડતર અને દીક્ષામાં મન્ત્રીશ્વર ઉદયને ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

દીક્ષા બાદ, ચંગદેવ બાલમુનિ સોમચન્દ્ર બન્યા. દીક્ષા લીધા બાદ બાર વર્ષ સુધી સોમચન્દ્રમુનિ ગુરુચરણોની સેવા અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં રમમાણ બન્યા. પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને પારદર્શી પ્રતિભાના બળે, ન્યાય-વ્યાકરણ-કાવ્ય-તત્ત્વજ્ઞાન-યોગ-ઈતિહાસ-પુરાણ-આગમ-સાહિત્ય અને શબ્દ-શાસ્ત્ર વગેરેમાં તેમણે પરમ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી. અને આમ યોગી, સંયમી, પરમ તેજસ્વી અને યુવાન છતાં જિતેન્દ્રિય સાધુવર સોમચન્દ્રે પોતાની એકાગ્રચિત્ત-પ્રતિભાના બળે સમ્યગ્જ્ઞાનના મહા-સાગરને પોતાના અંતરમાં ભરી દીધો.

આ ઉપરાંત... તત્કાલીન દેશ-કાળની પહેચાન, રાજા અને પ્રજાના મનોભાવોનું મર્મસ્પર્શી અવલોકન કરવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ, હૃદયની ઉદાર અને વિશાળ મનોવૃત્તિ, દંભવિહોળું જીવન, ભાષામાં નીતરતી સુમધુરતા, મોટા ચમરબંધી શહેનશાહની પણ શરમમાં ન તણાય તેવી ઉજ્જવલ તેજસ્વિતા, આવા અનેક ગુણો સોમચન્દ્રમુનિમાં શોભવા લાગ્યા. આ બધાના પ્રતાપે સંસારને મા શારદાના એક એવા દિવ્ય-પુત્રની ભેટ મળી...જેણે ગુજરાતની

ધરતીને અહિંસાના ઓજસથી અજવાળાં વેરતી
બનાવી દીધી....

મીનળદેવીને સમજાવવામાં સફળ
સોમચન્દ્રજી :

મુનિવરશ્રી સોમચન્દ્રજીની ઉજ્જવળ જ્ઞાન-
પ્રતિભા, અતિ ઝડપી જ્ઞાનોપાર્જનશક્તિ અને પ્રખર
બુદ્ધિમત્તાના કારણે ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિજીના હૃદયમાં
તેઓ વિશિષ્ટ સ્થાન પામ્યા હતા. ગુરુ પોતાના
આ પ્રતિભાસંપન્ન શિષ્ય પ્રત્યે વિશેષ પ્રસન્ન રહેતા
હતા....

સિદ્ધરાજની સલામાં જ્યારે દિગંબર સમ્પ્ર-
દાયના પ્રખર વાદી આચાર્ય કુમુદચન્દ્ર સાથે
વાદીદેવસૂરિજી મહારાજનો શાસ્ત્રાર્થ ચાલી રહ્યો
હતો, ત્યારે રાજમાતા મીનળદેવી દિગંબર-તરફી
હતા, તેમની સહાનુભૂતિ પ્રવેતાખર પક્ષે મેળવવામાં
બાલમુનિ સોમચન્દ્રે વિશિષ્ટ ભાગ ભજવ્યો હતો.

વાત આમ બની હતી.

એક વાર બાલમુનિ સોમચન્દ્રને મીનળદેવીનો
લેટો થઈ ગયો. ત્યારે રાજમાતાએ સાહજિક રીતે
પૂછ્યું : “કેમ છો; બાલમુનિ !”

સોમચન્દ્રજી બોલ્યા : “માતાજી ! બધું ક્ષેમ-
કુશળ છે. પણ એક વાતની મને ચિંતા થાય છે.”

રાજમાતા કહે : “બાલમુનિજી ! તમને વળી શાની ચિંતા છે ?” ત્યારે અતિ ચાલાક બાલમુનિએ કહ્યું : “મને તો આપની ચિંતા થાય છે ! આ દિગંબરો અમારી સાથે રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કરી રહ્યા છે તે તો આપ જાણો જ છો. તે દિગંબરો કહે છે કે આપનો-સ્ત્રીનો-મોક્ષ કદાપિ થાય જ નહીં. કેમ કે તમે સ્ત્રી છો. જ્યારે અમે તો એ સિદ્ધ કરવાના છીએ કે સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ થઈ શકે છે. સ્ત્રી, સ્ત્રીદેહધારી હોય તેથી તેને મોક્ષે જવાનો અધિકાર નથી તેવું તમારું (દિગંબરોનું) કથન જૂઠું છે. આમ અમે તો આપની (સ્ત્રીની) તરફેણમાં છીએ.”

આ સાંભળી રાજમાતા ચોંકી ઉઠ્યા. તેમણે સિદ્ધરાજને જણાવ્યું કે, “મેં તને પહેલાં કહ્યું હતું કે તું દિગંબરની હાર થાય તેમ ન થવા દઈશ. દિગંબરોનો વિજય જ થવો જોઈએ. પરંતુ હવે હું તને કહું છું કે જેની વાત સત્ય હોય, તેનો જ વિજય થવો જોઈએ. પછી ભલે તે શ્વેતાંબર હોય કે દિગંબર !”

અને....કુમુદચન્દ્ર સાથેના વાદમાં વાદીદેવ-સૂરિજી મહારાજ જબરદસ્ત વિજયને વર્યા. તેમાં મીનજદેવીને નિષ્પક્ષ બનાવવામાં અને કાંઈક અંશે શ્વેતાંબર પ્રત્યે પ્રેમાળ બનાવવામાં મુનિ સોમ-ચન્દ્રજીનો અસાધારણ ફાળો હતો. તેમની વિશિષ્ટ

શક્તિઓથી ત્યારે ગુરુવર્યો અને સકળ શ્રીસંઘ પ્રભા-
વિત થયા હતા.

મા સરસ્વતીનું વરદાન

એક સમયે મુનિ સોમચન્દ્રજીને સરસ્વતી દેવીની વિશિષ્ટ સાધના કરવાનું મન થયું. તે સમયે કાશ્મીરમાં બ્રાહ્મીદેવી (સરસ્વતીદેવી) નું ખાસ સાધના-મથક હતું. ત્યાં જઈને જો સાધના કરવામાં આવે તો, જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. આ માટે મુનિવર સોમચન્દ્રે ગુરુદેવની સમ્મતિ પણ મેળવી લીધી અને કાશ્મીર જવા માટે વિહાર પણ આદર્યો.

તેઓ ગિરનાર સુધી પહોંચ્યા. પોતે એક રાત્રે સરસ્વતીના ધ્યાનમાં બેઠા હતા. તે વખતે સરસ્વતી-દેવીએ સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યા અને પ્રસન્ન થઈને જણાવ્યું કે, “તમારે મારી સાધના કરવા માટે કાશ્મીર સુધી આવવાની જરૂર નથી. તમે ક્યાંય પણ સાધના કરશો તો પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકશો. વળી તમે ગુજરાતમાં જ રહો કારણ કે તમારા દ્વારા ગુજરાતમાં ઘણું ઉપકાર થશે.”

ત્યાર બાદ....વર્ષો બાદ...આત્મિક સંયમ-સાધના અને સમ્યગ્જ્ઞાનના બળે ગુર્જર દેશની સંસ્કાર-લક્ષ્મીના સર્જક સૂરીશ્વર હેમચન્દ્રે, અવનિ પરના

આકાશને આર્હત-દર્શનરૂપી સહસ્રલાલુના તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશમાન બનાવી દીધું. ગુજરાતને અહિંસાનો અભુમોલ વારસો ભેટ ધરનારા જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી આજે નવસો-નવસો વર્ષો પસાર થવા છતાં વિદ્વજ્જનોના હૃદય-ભુવનમાં એક વન્દનીય અને વિશેષ સ્મરણીય વિભૂતિ તરીકે વિલસી રહ્યા છે.

આચાર્ય પદનો અભિષેક

ગુરુદેવ શ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યારે પોતાના પ્રભાવક અને પુણ્યવાન પદધર સોમચન્દ્રમુનિને આચાર્ય પદની આપવાનો નિર્ણય કર્યો.

તે સમયની એક પ્રસિદ્ધ દંતકથા આ પ્રમાણે છે :

કોલસામાંથી હેમ (સુવર્ણ) નિર્માણ

પાટણમાં તે સમયે એક શ્રીમંત શેઠ રહેતા હતા. ધનદ તેમનું નામ. અશુભ કર્મના ઉદયે તેઓ દરિદ્ર બની ગયા. એક વખત વીરચન્દ્રજી નામના એક વૃદ્ધ મુનિવરની સાથે બાલમુનિશ્રી સોમચન્દ્રજી ગોચરી વહોરવા ધનદ શેઠને ત્યાં ગયા. ત્યારે સોમચન્દ્રમુનિને ધનદશેઠ જેવા ઉત્તમ શ્રાવકની આવી

દ્રરિદ્ર-અવસ્થા જોઈને દુઃખ થયું. તેમણે વડીલ મુનિ-શ્રી વીરચન્દ્રજીને ધનદ શેઠની દરિદ્રતાનું કારણ પૂછ્યું.

ત્યારે વીરચન્દ્ર મુનિએ કહ્યું : “ ધનદ શેઠ અશુભ કર્મની પ્રખળતાના કારણે દરિદ્ર છે. શેઠના ઘરમાં અઢળક સંપત્તિ છે. પરંતુ અશુભ કર્મના ઉદ્ભવે તેમના ઘરમાં રહેલી સુવર્ણમહોરો પણ તેમને કોલસાની ભૂકીરૂપે દેખાય છે અને તેથી તેને ગમે ત્યાં પડી રહેવા દે છે. ”

અને ખરેખર....ત્યારે ઘરની બહાર કોલસાની ઢગલીઓ - જે વાસ્તવમાં સુવર્ણમહોરો હતી- સોમચન્દ્રમુનિએ જોઈ. તેથી તેઓ ત્યાં જોઈ જ રહ્યા.

ત્યારે ધનદ શેઠે પૂછ્યું : “ બાલમુનિજી! આપ આ શું જોઈ રહ્યા છો ? ”

બાલમુનિએ ઉત્તર આપ્યો : “ તમે ઘરની બહાર આ રીતે આ ‘ હેમ ’ (હેમ એટલે સોનું) રખડતુ મૂક્યું છે, તે હું જોઈ રહ્યો છું.”

યોગાનુયોગ વીરચન્દ્રમુનિની વાત ધનદ શેઠ સાંભળી ગયા હતા. તેથી તેમણે તરત જ બાલ-મુનિને જણાવ્યું : “ ગુરુદેવ ! આ કોલસીના ઢગલાને સ્પર્શ કરો અને આપની પવિત્રતાના બળે મારી દરિદ્રતા દૂર કરો.” મુનિ સોમચન્દ્રે તે ઢગલાને સ્પર્શ કર્યો અને તરત જ કોલસા જેવી કાળીમેશ સુવર્ણ-મુદ્રાઓ ફરી ઝગમગ ઝગમગ તેજ વેશવા લાગી.

‘સોમચન્દ્ર’માંથી ‘હેમચન્દ્રસૂરિ’

આ પ્રસંગ બાદ કેટલાક વર્ષો પછી, વિ. સં. ૧૧૬૬ની સાલે....અક્ષયતૃતીયાના પવિત્ર દિવસે રાજસ્થાનમાં નાગપુર (નાગોર) મુકામે ગુરુદેવશ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ સંયમી અને સુવિનીત સોમચન્દ્ર મુનિને સૂરિપદ (આચાર્યપદ) સમર્પિત કર્યું....તે સમયે અદ્ભુત મહોત્સવ ઉજવાયો હતો.

સોમચન્દ્રમુનિને આચાર્યપદ અર્પિત થયું ત્યારના વિધિ-પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં પ્રભાવક-ચારત્રમાં લખ્યું છે કે, “ત્યારે તરફ મંગલ-ધ્વનિ દર્શાવતાં વાદ્યો વાગી રહ્યાં હતાં, ત્યારે દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ પોતે સોમચન્દ્રમુનિના શ્રવણને (કાનને) અગરુ, કપૂર અને ચંદનથી અર્ચિત કર્યા અને સૂરિમન્ત્ર સંભળાવ્યો.”

સંયમ-સ્વીકારના બાર વર્ષ બાદ, સોમચન્દ્ર મુનિ આચાર્યપદ પામ્યા ત્યારે, કોલસામાંથી હેમ (સુવર્ણ)ના નિર્માણના પ્રસંગની સ્મૃતિ ચિરંજીવ રાખવા માટે ‘હેમ’ શબ્દને નામમાં જોડી દેવા માટે ધનદ શેઠે વિનંતી કરી. તે વિનંતીને ગુરુદેવ સ્વીકારી અને ગુરુએ સોમચન્દ્રજીનું નવું નામકરણ કર્યું— “આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ.” ત્યાર બાદ જગતે એમને વિશેષતઃ ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય’ તરીકે જ ઓળખ્યા.

માત્ર એકવીશ વર્ષની નાનકડી ઉંમરમાં તેઓ

આચાર્યપદ પામ્યા. તે જ તેમની પરમ યોગ્યતા, સચ્ચારિત્રશીલતા અને અનુપમ જ્ઞાનપ્રતિભાને દર્શાવવાં પૂરતાં છે.

પુત્રના પંથે પાહિણીનું પ્રયાણ

નિજપુત્રના આચાર્યપદના આ પનોતા પ્રસંગ-ને પ્રત્યક્ષ નિહાળવા, શ્રદ્ધા અને વાત્સલ્યના સાગર-સમી માતા પાહિણીદેવી હાજર રહ્યા હતા અને પોતાના જીવનની સાર્થકતા અનુભવતા હતા. એક વખતનો પોતાનો લીલૂડો લાડકડો લાલ, આજે ધવલ-વસ્ત્રોમાં વિરાગમૂર્તિ વિરલ મહાત્મા તરીકે શોભી રહ્યો છે. જૈન શાસનનો જવાહીર બન્યો છે અને જૈનાચાર્યપદે આરૂઢ થયો છે—એ જોઈને પાહિણીદેવીની રોમરાજી વિક્સવર બની ગઈ હતી. ત્યારે ધર્મવિભોર બનેલી માતાએ ભાવભીના હૃદયે નવો-દિત આચાર્ય હેમચન્દ્રને મધુર-વાણીમાં જણાવ્યું કે, “હે શાસન સૂરજ નૂતન સૂરિરાજ! મને પણ તમારો આ પુનિત-પંથ પ્રાપ્ત થાયો. આપના સાધ્વી-સંઘમાં મને સંયમધર્મ આપો.”

આ સાંભળીને હેમચન્દ્રસૂરિજી પરમ પ્રસન્નતા પામ્યા અને પ્રેમમૂર્તિ માતાને ભાવસભરનેત્રે નિરખી રહ્યા. પછી બોલ્યા: “માતાજી! જે ધર્મપંથ મને દર્શાવીને તમે મારા ઉપર અદ્વિતીય ઉપકાર કર્યો છે, તે ઉપકારજીવને અદા કરવાનો આથી અનુપમ માર્ગ બીજો શો હોઈ શકે? તમારી કૃપાથી જ

લાઘેલો આ ધર્મધ્વજ (ઓઘો) તમને પણ અર્પણ કરાવીને આજે મનભર આત્મતોષ હું પામીશ.”

પછી નૂતન આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિજીના માતા પાહિણીને ગુરુદેવ શ્રી દેવચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ સાધ્વીજીવન સમર્પ્યું. આમ પાહિણી માનવજીવનને કૃતાર્થ બનાવવા કટીબદ્ધ બન્યા.

પુત્રના પંથે પ્રયાણ કરીને પાહિણી પુલકિત બની ઉઠ્યા.

માતાને મુક્તિનો મંગલમાર્ગ અર્પીને મુનિવર મલકી ઉઠ્યા.

પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા) સ્વીકાર બાદ, સાધ્વી પાહિણીએ પણ સુંદર શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. ઉત્તમ પ્રકારે ચારિત્ર્ય પાળ્યું. તેમની યોગ્યતાને કારણે તેમને ‘પ્રવતિ’ની’ પદ અપાયું. વર્ષો સુધી દીક્ષા પાળ્યા બાદ, વિક્રમ સં. ૧૨૧૧માં તેઓ સમાધિપૂર્ણ કાળધર્મ પામ્યા.

માતાના સાધુતામય સાધ્વીજીવનની અને સમાધિમય પંડિતમરણની અનુમોદના નિમિત્તે હેમચન્દ્રાચાર્યે એક કરોડ નવકારમન્ત્રનો જાપ કર્યો.

હેમચન્દ્રાચાર્યનું પાટણુ-પ્રયાણ

જ્યારે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યૌવનકાળમાં અપૂર્વ જ્ઞાન-તેજવડે અને વાગ્વૈભવવડે હજારો પ્રજાજનોમાં પરમ આદર પામ્યા હતા, ત્યારે... તે

સમયે....ગુર્જર-ધરા પર મહાન રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં એવું સુંદર રાજ્ય ચલાવતો હતો કે જેની કીર્તિ સારા-યે ભારતદેશમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામી હતી.

સિદ્ધરાજ સિંહ જેવો શૂરવીર હતો. શત્રુ રાજાઓને જીતી લેવામાં પરાક્રમી હતો. રાજ્ય, નીતિ અને ધર્મ, આ ત્રણેયને તે પૂરતું મહત્ત્વ આપતો હતો. આ ત્રણેય ગુણોની ઉત્તમ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓનું ધમધમતું મથક તે સમયે પાટણ શહેર હતું.

આથી જ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ વિચાર કર્યો કે પાટણ શહેરમાં જવાથી જિનધર્મનો જયજયકાર ફેલાશે. રાજા અને પ્રજા, સહુ જિનધર્મના રાગી અને તેના અહિંસાદિ સિદ્ધાન્તોના અનુરાગી બનશે. આથી જ આચાર્યશ્રી પાટણ પધાર્યા.

સિદ્ધરાજ અને સૂરિદેવ

પાટણ પધાર્યા બાદ, યુવાન, પરમ તેજસ્વી અને પ્રખર વિક્ષાન જ્ઞેનાચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિજીની કીર્તિ જોતજોતામાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ હતી. સિદ્ધરાજને પણ આચાર્યશ્રીની જ્ઞાનપ્રતિભાની વાતો સાંભળીને તેમને મળવાની ઝંખના જાગી હતી.

સિદ્ધરાજ અને હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રથમ મુલાકાત અંગેનો પ્રસંગ ‘પ્રભાવક-ચરિત્ર’ અને ‘કુમાર-પાલ-પ્રબંધ’ માં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યના સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ

એક વખતની વાત છે.

પાટણના મુખ્ય માર્ગો પરથી સિદ્ધરાજ હાથી ઉપર બેસીને પસાર થઈ રહ્યા હતાં. ત્યારે હેમચન્દ્રસૂરિજી બીજા મુનિઓ સાથે સામેથી આવી રહ્યા હતા.

રાજા હાથી ઉપર આવી રહ્યા હતા, તેથી હેમચન્દ્રાચાર્યજી બાબુ ઉપર ઊભા રહ્યા.

આ બાબુ સિદ્ધરાજને કોઈએ જણાવ્યું કે : “આ મામે ઊભા છે તે પ્રખર જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર-સૂરિજી છે.” તેથી તરત જ સિદ્ધરાજે સૂરીશ્વરને પ્રણામ કર્યા અને આશીર્વાદ આપવા જણાવ્યું.

ત્યારે સૂરિદેવ હેમચન્દ્રે કહ્યું :

‘કારય પ્રસરં સિદ્ધ ! હસ્તિરાજમશંકિતમ્ ।
ત્રસ્યન્તુ દિગ્ગજાઃ કિં તૈર્ભૂત્વયૈર્બોદ્ધતા યતઃ ॥’

અર્થાત્ : “હે રાજા સિદ્ધરાજ ! તમારા હસ્તિ-રાજને (હાથીને) નિઃશંક બનીને આગળ વધવા દો. તેનાથી દિગ્ગજો ભયભીત થાય તો ભલે થાય. કારણ કે ભૂમિનો ભાર તો હવે તમે જ વહન કરો છો. એથી એ દિગ્ગજોની પરવા હવે કોને છે?”

આ પ્રલોક સાંભળીને સિદ્ધરાજ અત્યંત પુલકિત અને પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યારે જ તેમણે પોતાની રાજસભામાં પધારવા માટે હેમચન્દ્રસૂરિજીને આમન્ત્રણ આપ્યું.

ત્યારબાદ હેમચન્દ્રાચાર્યજીના નિરંતર સહવાસ અને સત્સંગથી સિદ્ધરાજને તેમના પ્રત્યે ખૂબ જ આકર્ષણ અને સન્માન પેદા થયા હતા. હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા થતી સિદ્ધરાજની અવસરોચિત પ્રશસ્તિની પાછળ સિદ્ધરાજ દ્વારા ભાવિમાં અનેકવિધ

ધર્મપ્રભાવક સત્કૃત્યો કરાવવાની દ્વરદેશિતા અને બુદ્ધિમત્તા નિહિત હતી.

હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત સિદ્ધરાજ

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ પણ આ પ્રમાણે છે.

ગુજરાતના પાટણ અને માલવાની વચ્ચે વર્ષોથી પેઢી દર પેઢી-વૈર ચાલ્યું આવતું હતું. સિદ્ધરાજે બાર વર્ષ સુધી અસીમ પુરુષાર્થ ફેરવીને અવંતીને જીતી લીધું હતું. સિદ્ધરાજના પ્રતાપી પૂર્વજો-આમુંડ, દુર્લભરાજ, ભીમ અને કર્ણ-સહુએ અવંતીના વિજયની ઝંખના કરી હતી પણ અવંતીના માથે પાટણની વિજયધજા લહેરાવવાનું ભવ્ય સૌભાગ્ય સિદ્ધરાજને જ મળ્યું.

બાર બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરીને પોતાના અપૂર્વ સામર્થ્યબળે સિદ્ધરાજ માલવા ઉપર વિજયની વરમાળા વરીને પાટણમાં પ્રવેશી રહ્યો હતો. આથી સમસ્ત પાટણની પ્રજા રાજાના વિજયોત્સવમાં પાગલ બની હતી. સિદ્ધરાજને વધાવવા સહુ ઉત્સુક બન્યા હતા. પાટણના ઘેર ઘેર મંગળ તોરણો બંધાયા હતા. વિદ્વાનો પ્રશસ્તિગીતો લલકારતા હતા. આ ભવ્ય વિજયયાત્રામાં સિદ્ધરાજ ગજરાજ ઉપર આરુઢ બનીને આવી રહ્યો હતો.

વિજયયાત્રામાં કેદ કરેલા માળવાના રાજાને અને વિજય આદ્ય પ્રાપ્ત થયેલા અઢળક ધનવૈભવ,

મૂલ્યવાન ચીજો-વસ્તુઓને પણ માર્ગો ઉપર ફેર-વાયા હતા.

આ પ્રસંગે સિદ્ધરાજને ઉદ્દેશીને હેમચન્દ્રા-ચાર્યે, તેમની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિના પ્રતીક સમો નીચેનો શ્લોક કહ્યો :

‘ભૂમિ કામગવિ ! સ્વગોમયરસૈરાસિञ्च રત્નાકરા !
મુક્તા સ્વસ્તિકમાતનુ ધ્વમુડુપ ! ત્વં પૂર્ણકુમ્ભો ભવ ।
ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલેદિગ્વારણા સ્તોરણા
ન્યાધત્ત સ્કકરૈર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥’

અર્થાત્-“ હે કામધેનુ ! તું તારા ગોરસ (હૃદય-હૃદી) થી પૃથ્વીને સીંચી દે.

હે રત્નાકરો ! તમે મોતીઓના સાથીયા રહો.

હે ચન્દ્રમા ! તું પૂર્ણ કુમ્ભ બની જા

હે દિગ્બલ્લિતઓ ! તમે પણ કલ્પતરુના પર્ણોનાં સુન્દર તોરણો રહો....કારણ કે આજે સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવી રહ્યો છે.”

હેમચન્દ્રાચાર્યની આ અદ્ભુત કાવ્યશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને જ્ઞાનપ્રતિભાના કારણે સિદ્ધરાજનું હૃદય આચાર્યશ્રી પ્રત્યે વધુ ને વધુ આકર્ષિત થવા લાગ્યું.

વ્યાકરણ-નિર્માણ માટે સિદ્ધરાજની પ્રાર્થના

આ દરમ્યાન એક ઘટના ઘટી.

માલવદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યા બાદ પ્રાપ્ત થયેલી ઉત્તમ ચીજવસ્તુઓમાં એક અતિ ઉત્તમ ચીજ હતી અને તે ચીજ એટલે રાજા ભોજનું ‘સરસ્વતી કંઠાભરણ’ નામનું મહાન વ્યાકરણ ! રાજા ભોજ અને માલવની અનુપસ્થિતિમાં ય વિદ્વજ્જનોના હૃદયમંદિરમાં તે બન્નેની અમર ઉપસ્થિતિને શાશ્વત રાખનારું એક ચિરંજીવ વ્યાકરણ !

તત્કાલીન વિદ્વાનોના મુખેથી પણ જેની પુષ્કળ પ્રશંસા સિદ્ધરાજે સાંભળી હતી અને શત્રુરાજાની પ્રશંસા પણ સાંભળવા નહીં ઇચ્છતું એનું મન, અંખતું હતું કે ગુર્જર દેશનું ગૌરવ જગતમાં હનનત કરે તેવા નૂતન વ્યાકરણની રચના કોઈ ગુર્જર પરમ વિદ્વાનના હાથે થાય.

સિદ્ધરાજે ભરી સલામાં પ્રશ્ન કર્યો કે : “ છે કોઈ એવો મહાપંડિત આ ગરવી ગુજરાતમાં, કે જે ગૂર્જરદેશની ધરાને જગતમાં શિરોમણી સાબિત કરી શકે એવા નવીન વ્યાકરણનો રચયિતા બને ! માલવ દેશ અને ત્યાંના રાજાને તો મેં જીત્યા, પરંતુ માલવની વિદ્યા જીતવામાં હું અસફળ રહ્યો છું. હું ઇચ્છું છું કે ગુજરાતનો કોઈ પનોતો પુત્ર ગુજરાતની માતા શારદાને ય સદા સર્વોપરી રાખી શકે તેવી વ્યાકરણ-વિદ્યાનો નિર્માતા બને. અને ગુજરા-

તની અસ્મિતાને જિંચે આકાશમાં સદા અગમગતી રાખી શકે. છે કોઈ એવો ગૂર્જરધરાનો દિવ્ય લાલ ?”

અને....સલામાંથી કોઈ સિદ્ધરાજનો પડકાર ઝીલવા તૈયાર ના થયું. ત્યારે અનેક વિદ્વાનો અને પંડિતો યુવા-આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિજી તરફ સમુત્સુક નજરે જોવા લાગ્યા. સિદ્ધરાજને પણ આવા મહાન કાર્ય માટેનું સામર્થ્ય અને શક્તિ હેમચન્દ્રાચાર્યમાં હોવાની સવિશેષ શ્રદ્ધા જાગી. ત્યારે સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યજીને વિનંતી કરતાં કહ્યું.

“यशो मम तव ख्यातिः, पुण्यं च मुनिनायक !
विश्वलोकोपकाराय, कुरु व्याकरणं नवम् ॥”

અર્થાત્- “હે મુનિનાયક! મને યશ મળશે અને આપને પ્રસિદ્ધિ અને પુણ્ય-ખેડ મળશે. તેથી વિશ્વના લોકો ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે આપ નવીન વ્યાકરણની રચના કરો. ”

હેમચન્દ્રાચાર્યના હૈયે આનન્દનો ઉદ્વિગ્ધ ઉછાળા મારી રહ્યો કારણ કે સિદ્ધરાજની વિનંતિ-વાણી માં તેમને પોતાની અંતરભૂમિનું સપનું જાણે આકાર ધારણ કરીને સત્ય બનતું દેખાતું હતું.

એક વર્ષમાં સાંગોપાંગ વ્યાકરણનું નિર્માણ

ગુજરાતની અસ્મિતાને ઇતિહાસના આકાશમાં ચિરંજીવ કરવાનું ખીડું હેમચન્દ્રાચાર્યે ઝડપી

લીધું. આ માટે ઉપયોગી તમામ સાહિત્યસામગ્રીએ સિદ્ધરાજે મંગાવી આપી. ઠેઠ કાશ્મીરથી પણ વિશિષ્ટ અન્યો મંગાવવામાં આવ્યા.

અને....એક પ્રાતઃકાળના પુનિત પહોરે હેમચન્દ્રસૂરિએ હાથમાં કલમ ગ્રહણ કરી. ભાગિરથીના ખળખળ વહેતાં સલિલની જેમ સૂરિદેવની કલમ-માંથી સાહિત્યની સરવાણી સદા વહેતી જ રહી. જેના શિર પર સાક્ષાત્ મા સરસ્વતીની કૃપાધારા વહેતી હોય એનું સાહિત્યનિર્માણ ‘અદ્ભુત’ હોય એમાં સંદેહ શાનો ?

હેમચન્દ્રાચાર્યનો જન્મદિન કાર્તિક પૂર્ણિમા ! એ શુભ દિવસે આરંભાયેલું વ્યાકરણસર્જનનું મહાન કાર્ય ખીજી કાર્તિક પૂર્ણિમાએ-ખરાબર એક વર્ષે-પૂર્ણ થયું. મૂલસૂત્ર, ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિ પ્રત્યય અને લિંગાનુશાસન એમ પાંચેય અંગોથી સહિત વ્યાકરણની પૂર્ણ રચના તેમણે કરી. જેમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ પણ સમાવી લેવામાં આવ્યું હતું. કુલ સવા લાખ ૨લોક પ્રમાણ આ વ્યાકરણની રચના થઈ.

હેમચન્દ્રસૂરિએ વ્યાકરણનું નામ રાખ્યું : “સિદ્ધશબ્દાનુશાસન” ! મહારાજ સિદ્ધરાજે જ્યારે એ નામ વાંચ્યું, ત્યારે તે અહોભાવથી આચાર્યને ઝૂકી પડ્યા. સૂરિદેવ બોલ્યા : “આ વ્યાકરણ

તમારી વિનંતિના કારણે સન્નયુ' છે, તેથી મેં 'સિદ્ધ' શબ્દ સ્થાપ્યો છે."

સિદ્ધરાજ કહે : "પણ ગુરુદેવ ! મારી વિનંતીથી સન્નયેલુ' આ મહાવ્યાકરણ સન્નયુ' તો આપે જ ને ! તેથી તેમાં આપનું નામાંકન પણ કરવું જ જોઈએ."

અને....એ વ્યાકરણનું નામ "સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન" રખાયું. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો એ અદ્ભુત વ્યાકરણ ગ્રંથ આજે ય અલૌકિક છે. મા સરસ્વતીના શિર પર જે મુગુટમણિની જેમ શોભી રહ્યો છે.

‘સિદ્ધહેમ’નું શહેનશાહી સન્માન

આ વ્યાકરણ "સિદ્ધહેમ" એવા ટૂંકા નામે વધુ જાણીતું બન્યું. સિદ્ધરાજના હૃદયમાં હર્ષનો મહાસાગર ઉછળી રહ્યો હતો. કારણ કે પોતાની ગુર્જરધરાના એક પરમસાધુપુરુષે ગુજરાતની વિમલ-કીર્તિને દિગંતવ્યાપી બનાવે એવું સાંગોપાંગ વ્યાકરણ સન્નયુ' હતું. અને તેમાં નિમિત્તભૂત પોતે બન્યો હતો.

સાક્ષાત્ મા શારદાને સન્માને એ રીતે, રાજ્યના મુખ્ય હાથી 'શ્રી કરણ' ઉપર અંબાડીમાં "સિદ્ધહેમ"ની સુવર્ણપ્રતને સ્થાપિત કરીને સિદ્ધરાજે પાટણના વિશાળરાજમાર્ગો ઉપર તેની મહાન શોભાયાત્રા કાઢી. શોભાયાત્રામાં આ મહાગ્રંથને

એ ચામરધારિણીઓ ચામર વીંઝતી હતી અને ઉપર શ્વેત છત્ર હતું. ત્રણસો લાહિયાઓ પાસે તેની હજારો નકલો તૈયાર કરાવી. તેની સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલી પ્રતો પણ તૈયાર કરીને બહુમાનપૂર્વક રાજ્ય-લંકારમાં સ્થાપિત કરી.

રાજ્યસભામાં એ સમગ્ર વ્યાકરણનું વાંચન કરાયું.

તત્કાલીન વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણને હૈયાના હર્ષથી વધાવ્યું અને પોતાની હાર્દિક સંમતિ અર્પી.

નેપાલ, કર્ણાટક, કેંકણ, સૌરાષ્ટ્ર....અરે ! ઇરાન અને લંકા સુધી—તે નકલોને મોકલવામાં આવી. કાશ્મીરમાં આ વ્યાકરણની આઠ નકલો મોકલવામાં આવી હતી.

પાટણમાં ‘કકકલ’ નામના વિદ્વાન અને હેમવ્યાકરણના સૌ પ્રથમ વૈયાકરણી દ્વારા આ નવીન વ્યાકરણ લખાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. દર મહિનાની સુદ પાંચમે તેની પરીક્ષાઓ લેવાતી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનારા વિદ્યાર્થીઓનું રાજ્ય તરફથી શાલ, સુવર્ણમુદ્રા વગેરે અર્પીને સન્માન કરાતું.

સંસ્કૃતભાષાના ઇતિહાસમાં પાણિનીએ રચેલાં વ્યાકરણને બાદ કરતાં, “સિદ્ધહેમ” જેવું સર્વોત્તમ

અને સુવ્યવસ્થિત વ્યાકરણ ખીજું કેઈ રચાયું નથી એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

સિદ્ધરાજની સભામાં હેમચન્દ્રાચાર્યનું અદ્વિ-
તીય સ્થાન હતું. હેમચન્દ્રાચાર્યના સત્સંગથી
સિદ્ધરાજમાં અનેરો સાહિત્યપ્રેમ અને ધર્મપ્રેમ
જાગૃત થયો હતો. સિદ્ધરાજે આચાર્યશ્રીને પોતાના
માર્ગદર્શક, મિત્ર અને ગુરુ તરીકે જીવનમાં સ્થાન
આપ્યું હતું.

[૫]

સમદર્શી અને સમયજ્ઞ સૂરિસમ્રાટ

હેમચન્દ્રાચાર્યની કુશળતા, બુદ્ધિમત્તા અને વિદ્વત્તા ખરેખર અજોડ હતી. તેમની તાર્કિક પ્રતિભા અને વાદ-કૌશલ્ય પણ ખરેખર અદ્ભુત હતું.

હેમચન્દ્રસૂરિજી એક વખત પાટણમાં આતુર્ભાસ બિરાજમાન હતા ત્યારે, લગવાનશ્રી નેમિનાથસ્વામીના જીવનચરિત્ર ઉપર પ્રવચન આપતા હતા. ત્યારે તે સાંભળવા માટે અનેક વિદ્વાનો, પાંડિતો અને રાજા પણ આવતા હતા.

વ્યાખ્યાનમાં પાંડવોનો વિષય આવ્યો, ત્યારે “જૈન મહાભારત” પ્રમાણે સૂરિદેવે જણાવ્યું કે, “પાંડવોએ જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને તેઓ શત્રુજયગિરિ ઉપર મોક્ષે પધાર્યા હતા.”

આ સમયે અત્રેન વિદ્વાનોએ સિદ્ધરાજ આગળ દ્રિયાદ કરી કે : “હેમચન્દ્રાચાર્યજી પાંડવોએ જૈન દીક્ષા લીધી અને શત્રુજય ઉપર મોક્ષે પધાર્યાની વાતો રજૂ કરે છે....જે આપણા ધર્મની માન્યતાથી સાવ વિરુદ્ધ છે. આ તો ન જ ચાલી શકે. ”

સિદ્ધરાજે હેમચન્દ્રાચાર્યજીને મળીને આ બાબતનો ખુલાસો આપવા અને વિદ્વાનોના મનની શંકાનું સમાધાન કરવા વિનંતી કરી.

ત્યાર બાદ હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ, સિદ્ધરાજે આયોજેલી વિદ્વાનોની સભામાં જણાવ્યું : “અમારા જૈન શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાંડવોએ જૈન દીક્ષા લીધી હતી. અને તેઓ શત્રુજય ઉપર મોક્ષે પધાર્યા હતા. ત્યાં પાંડવોની મૂર્તિઓ પણ છે. પરંતુ એક જ નામની અનેક વ્યક્તિઓ આ અનંત ભૂતકાળમાં થઈ હોય છે. તેથી શત્રુજય ઉપર મોક્ષે પધાર્યા તે પાંડવો અને તમારા મહાભારતના પાંડવો બુદ્ધા-બુદ્ધા હોઈ જ શકે છે. આથી કોઈ વિરોધ રહેતો જ નથી.

“જો આમ નહિ માનો તો, તમારા મહાભારતમાં સીખ્મપર્વમાં એમ જણાવ્યું છે કે લીખ્મપિતામહે પોતાના કુટુંબીજનોને એમ કહ્યું હતું કે ‘જ્યાં કોઈનો પણ ક્યારેય અગ્નિદાહ થયો ન હોય ત્યાં મારો અગ્નિસંસ્કાર કરજો.’

“પછી....લીળમ પિતામહના શબને હિમાલયના શિખર ઉપર અગ્નિ-સંસ્કાર માટે લઈ જવામાં આવ્યો, અને જ્યાં અગ્નિદાહ દેવાની તૈયારી કરવામાં આવી ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે....

અત્ર મોક્ષમશતં દગ્ધં, પાણ્ડવાનાં શતત્રયમ્ ।
દ્રોણાચાર્યસહસ્રં તુ, કર્ણસહસ્ર્યા ન વિચ્યતે ॥

અર્થાત્ : “આ જગ્યાએ તો સો લીળમનાં, ત્રણસો પાંડવોનાં અને હજાર દ્રોણાચાર્યના શબોનો અગ્નિસંસ્કાર થઈ ગયો છે. અને કર્ણના શબોની સંખ્યાનો તો પાર નથી.”

“આમ તમારા મહાભારતમાં જ અનેક લીળમો, અનેક પાંડવો, અને અનેક દ્રોણ-કર્ણોની વાત આવે છે. આથી “પાંડવોની જૈન દીક્ષા અને શત્રુજય પર મોક્ષની વાતથી” તમારે વિરોધ કરવાનું કોઈ કારણ જ રહેતું નથી.”

હેમચંદ્રાચાર્યની કુશળ બુદ્ધિમત્તા અને તર્ક-પ્રતિભાથી પંડિતો ઠંડાગાર થઈ ગયા. કોઈની પાસે ખીજી કોઈ દલીલો બાકી રહી ન હતી. તેથી પંડિતોએ હેમચંદ્રાચાર્યની ક્ષમા માંગી. સૂરિદેવની સતર્ક-પ્રતિભાથી સિદ્ધરાજ ખૂબ પ્રસન્ન થયો.

હેમચંદ્રાચાર્યની તર્કપ્રતિભાનો બીજો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ ધરાવતા બ્રાહ્મણોએ એક વાર સિદ્ધરાજને કહ્યું : “રાજન્ ! તમે જેનું ખૂબ બહુમાન કરો છો તે સૂર્યને હેમચન્દ્રાચાર્ય ‘ભગવાન’ રૂપે સન્માન આપતા નથી.”

સિદ્ધરાજે સૂરિદેવને આ અંગે ખુલાસો પૂછ્યો. ત્યારે સૂરિવરે કહ્યું : “અમે જૈનો સૂર્યને જેટલું બહુમાન આપીએ છીએ તેટલું તો બ્રાહ્મણો કદી આપતાં નથી. કારણ કે જૈનો સૂરજ ડૂબી ગયા બાદ, તેના વિરહના શોકમાં ખાવા-પીવાનું (રાત્રિભોજન) છોડી દે છે. અને જ્યારે બીજે દિવસે ફરી આકાશમાં સૂર્ય જોગે પછી અડતાળીશ મિનિટ પછી જ અન્ન-પાણી લેવાનું શરૂ કરે છે. સૂર્ય-દેવનું આથી જિંચું બહુમાન બીજું કોણ કરે છે?”

સૂરિદેવના, તેમની ગીતાર્થતાને છાજે તેવા, આ જવાબથી સિદ્ધરાજ વિશેષ પ્રસન્ન થયો.

કપાયવિજેતા સૂરિદેવ

‘પ્રબંધ-ચિંતામણિ’માં પંડિત વામર્ષિનો એક પ્રસંગ વર્ણવાયેલો છે. વામર્ષિ શૈવ-પંડિત હતા. તેને હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યે વિદ્વેષ હતો.

હેમચન્દ્રાચાર્ય તો અન્ય-ધર્મી પંડિતો અને જિદ્દાનો પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિ અને સમભાવ જ ધારણ કરતા.

એક વાર હેમચન્દ્રાચાર્યને ભેઠને વામર્ષિએ, વદત્સલામાં એક શ્લોક કહ્યો. જે શ્લોકનો અર્થ

હેમચંદ્રાચાર્યની ટીકા-મશ્કરી સ્વરૂપ હતો વામર્ષિએ કહ્યું :

“સોડ્યં હેમડસેવડઃ પિલપિલત્વલિ. સમાગચ્છતિ”

આ સમયે હેમચંદ્રસૂરિજીએ અત્યંત સ્વસ્થતાથી કહ્યું. “તમારી શ્લોક-રચના ખરેખર સુંદર છે. પણ તેમાં વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દોષ છે. ‘હેમડસેવડ’ ના બદલે ‘સેવડહેમડ’ જોઈએ. કારણ કે વિશેષણ પહેલાં અને વિશેષ્ય પછી આવે.”

વામર્ષિની કલ્પના હતી કે મારો શ્લોક સાંભળીને હેમચંદ્રાચાર્ય ગુસ્સે થશે, કોપિત થશે. પરંતુ આચાર્યની સરળતા તથા વ્યાકરણની વિદ્વત્તા અને પોતાની ભૂલ જોઈને વામર્ષિ ઠંડોગાર થઈ ગયો.

કેવા કોધાદિ કષાયના વિજેતા હતા હેમચંદ્રાચાર્ય !

આચાર્યવરની હાજરજવાબી

આચાર્યવરની પ્રત્યુત્પન્નમતિ [તત્કાળ હાજર જવાબ આપવાની પ્રતિભા]ને જણાવનારો એક સરસ પ્રસંગ બન્યો હતો. તેઓ વિનોદવૃત્તિના અને હાજરજવાબી પણ હતા.

એક વખત બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોના પંડિતો-વિક્ષાનોની સભા મળી હતી. તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યજીને પણ આમન્ત્રણ અપાયું હતું. બીજા પંડિતો ગૃહસ્થ

હોવાથી સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જ બનીને આવ્યા હતા. જ્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યજી તો સાધુ-પુરુષ હતા. તેથી તેઓ ધવલ વસ્ત્રોમાં, હાથમાં દાંડો અને ખભે કામળી નાંખીને આવ્યા.

તે સમયે દેવબોધિ નામના પંડિતે-જેને હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યે ઈર્ષ્યાભાવ હતો—મશ્કરી કરતાં શ્લોકાર્થ કહ્યો :

‘આગતો હેમગોપાલો દણ્ડ-કમ્બલમુદ્વહન્ ।’
[અર્થાત્—દાંડો અને કાંબળીને ધારણ કરનારો ‘હેમ’ નામનો ગોવાળિયો આવી ગયો.]

આ શ્લોકાર્થની પાઠપૂર્તિ કરતા હેમચન્દ્રાચાર્યે તુરંત જ શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ કહ્યો :

‘षड्दर्शनपशुग्रामं, चारयन् जैनवाटके ॥’
[અર્થાત્—જૈન દર્શનરૂપી વાડામાં છ દર્શનરૂપી પશુઓના સમૂહને ચરાવનારો આ હેમગોપાલ છે.]

આમ હેમચન્દ્રાચાર્યે છ દર્શનોને પશુતુલ્ય ગણાવી જૈનદર્શનને તેના નાયકરૂપે વર્ણવ્યું. હેમચન્દ્રસૂરિજીની આવી અદ્ભુત હાજરજવાળી જોઇને સભા ખુશખુશાલ બની ગઈ. અને દેવબોધિ પંડિત ઝંખવાણો પડી ગયો.

‘હ’ હવે હસે છે

હેમચન્દ્રાચાર્યજી રમૂલુવૃત્તિના પણ હતા.

એક સમયે કપર્દી નામના મન્ત્રીશ્વર, સૂરીશ્વરને

વન્દન કરવા આવ્યા. તેમની બંધ મુઠ્ઠીમાં ‘હરડે’ હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે પૂછ્યું :

“મન્ત્રીશ્વર ! હાથમાં શું છે ?”

કપર્દીએ જવાબ આપ્યો : “હરડઈ” (‘હરડઈ’ એ હરડે માટે પ્રાકૃતભાષામાં વપરાતો શબ્દ છે.)

હેમચંદ્રાચાર્યે રિમત સાથે શ્લેષ કરતાં કહ્યું : “હ રડઈ ? અર્થાત્ હજી ‘હ’ રડે છે ?”

વર્ણાક્ષરોમાં ‘હ’ છેલ્લો હોવાથી રડે છે, એમ કહેવાતું હતું. ત્યારે કપર્દી હેમચંદ્રાચાર્યનો શ્લેષ સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું : “ના ! ગુરુદેવ ! હ પહેલાં રડતો હતો. કેમ કે તે વર્ણાક્ષરોમાં છેલ્લો છે. પરંતુ હવે તો આપના નામમાં હ પ્રથમ આવી ગયો. તેથી હવે હ હસે છે.”

શત્રુ પ્રત્યે સમદષ્ટિ-મિત્રદષ્ટિ

દેવબોધિ પંડિતને હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે ઇર્ષ્યા-ભાવ હતો. છતાં ય સૂરિદેવ તો તેના પ્રત્યે પણ નિર્મળ સ્નેહભાવ-મિત્રભાવ રાખતા હતા.

સિદ્ધરાજે રાજવિહાર જિનાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં ભગવાનશ્રી આદીશ્વરપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગે દેવબોધિ ત્યાં આવ્યા હતા. દેવબોધિ પ્રખર પંડિત હતો. તેણે એક સંસ્કૃત-શ્લોક કહ્યો. જેમાં જિન-ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. તે શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો :

“શંકર જેવો કોઈ રાગી નથી; જે સદા

અર્ધનારીશ્વર રહ્યો. અને જિન જેવો કોઈ વીત-
રાગી નથી. જે સંપૂર્ણપણે નારીસંગથી મુક્ત રહ્યો
છે. બાકીના બધા તો વચ્ચે અટવાયા છે. નથી
તેઓ પૂરા વિષયો ભોગવી શક્યા કે નથી તો તેના
પૂર્ણ ત્યાગી બની શક્યા.”

આ સાંભળીને સિદ્ધરાજ ખૂબ પ્રસન્ન થયો.
તેણે દેવબોધિ પંડિતને એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ
આપવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ જ્યારે પાછળથી
સિદ્ધરાજે જાણ્યું કે દેવબોધિ સુરાપાન (દારૂપાન)
કરે છે ત્યારે તે ઇનામ આપવાનું મુલતવી રાખ્યું.

કેટલાક સમય બાદ, દેવબોધિ સાવ દરિદ્ર
બની ગયો. આ વાતની હેમચન્દ્રસૂરિજીને ખબર
પડી. તેમણે દેવબોધિને બોલાવ્યો. તેને સિદ્ધરાજ
પાસેથી ધન અપાવવા અંગે આશ્વાસન આપ્યું.
અને જણાવ્યું કે : “પંડિતવર ! તમારી અસાધારણ
વિદ્વત્તા પ્રત્યે મને અત્યંત આદર છે.”

આ સાંભળીને દેવબોધિ મનથી સ્વસ્થ અને
પ્રસન્ન બન્યો. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે
દેવબોધિ અને શ્રીપાળ જેવા પ્રખર પંડિતો પરસ્પર
ઘર્ષ્યાથી ઝઘડતા હતા, ત્યારે તે બે વચ્ચે હેમચન્દ્ર-
સૂરિજીએ પોતાની અત્યંત કુશળતાથી મૈત્રી પ્રસ્થા-
પિત કરાવી હતી. દેવબોધિની આ વિષમ સ્થિતિના

અવસરે આ જ શ્રીપાળ નામના વિદ્વાન કવિ દ્વારા રાજા સિદ્ધરાજને હેમચન્દ્રસૂરિજીએ લલામણ કરી અને જણાવ્યું કે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓનું જે ઇનામ, સિદ્ધરાજે દેવબોધિને આપવા પહેલાં નક્કી કર્યું હતું, તે તેને અવશ્ય આપવું.

કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીની સૂચનાથી સિદ્ધરાજે દેવબોધિને લાખ સુવર્ણમહોરો આપી. આનાથી દેવબોધિનું મન સૂરીશ્વર પ્રત્યે ખૂબ અહોભાવયુક્ત બન્યું. છેલ્લે તેણે બધું ત્યાગી દીધું. અને આત્મકલ્યાણ માટે ગંગા કિનારે નિવાસ કર્યો.

શત્રુભાવ ધરનારા પ્રત્યે પણ સૂરિદેવ હેમચન્દ્રની આ કેવી મહાન ઉદારતા !

સર્વધર્મો પ્રત્યે સમદર્શિતા

સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ ઉપર હેમચન્દ્રસૂરિજીનો પ્રખર પ્રભાવ હતો. હેમચન્દ્રાચાર્યની ઉદારતા, બુદ્ધિમત્તા, વિદ્વત્તા, ક્ષમાશીલતા, સ્નેહાળતા, કુનેહ અને કુશળતા, આ બધા ગુણોએ સિદ્ધરાજના હૃદય ઉપર અમિટ છાપ મૂકી હતી.

પોતાના મનની શંકાઓના સમાધાન માટે સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રસૂરિજીને પ્રશ્નો પૂછતા. એક વાર જુદા જુદા પંડિતોને પોતાની સલામત સિદ્ધરાજે પ્રશ્ન પૂછ્યો:

“જગતમાં અનેક ધર્મો છે....તો સાચો ધર્મ કયો ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જુદા જુદા પંડિતોએ આપ્યો ત્યારે સહુએ જણાવ્યું કે પોતાનો જ ધર્મ સાચો છે.

પરંતુ જ્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે, “ આ પ્રશ્નના જવાબરૂપે હું એક પૌરાણિક કથા કહુંશ.”

“શંખપુર નામના નગરમાં શંખ નામનો એક વેપારી વસતો હતો. તેને યશોમતી નામની પત્ની. જ્યારે શંખ યશોમતી પ્રત્યે વિરક્ત થઈને બીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડ્યો ત્યારે યશોમતી દુઃખી દુઃખી થઈ ગઈ તેણે અનેક યોગીઓ અને સિદ્ધપુરુષોને પતિને વશમાં રાખવાનો ઉપાય પૂછ્યો.

એમાં એક સિદ્ધપુરુષે પતિને મન્ત્રપ્રયોગ દ્વારા પશુ બનાવી દેવાની વિદ્યા યશોમતીને શિખવી. યશોમતીએ મન્ત્ર પ્રયોગ દ્વારા શંખને બળદ બનાવી દીધો. પણ પાછળથી તેને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. હવે તે પોતાના પતિને પુનઃ માણસ બનાવવા ઈચ્છતી હતી. પણ તે માટે તેની પાસે કોઈ મન્ત્ર કે વિદ્યા ન હતી.

તે સતત વિલાપ કરતી રહતી. પોતાના બળદ-પતિને ચારો ચરાવવા ખેતરમાં લઈ જતી. એક દિવસ યશોમતી એક ઝાડ નીચે બેસીને વિલાપ કરી રહી હતી.

“ત્યારે આકાશમાર્ગે શિવ-પાર્વતી પસાર થઈ રહ્યા હતા. પાર્વતીએ શિવજીને આ સ્ત્રીના રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે શિવજીએ પૂરી હકીકત પાર્વતીને જણાવી. પાર્વતીએ પૂછ્યું : “એવો કોઈ ઉપાય છે કે જેનાથી આ સ્ત્રીનો પતિ પુનઃ માણસ બની જાય?”

ત્યારે શિવજી બોલ્યા : “હા....આ જ વૃક્ષની પાસે એક વનસ્પતી-ઔષધ છે કે જે ખાવાથી આ બળદ ફરી માણસ બની શકે.”

આ વાર્તાલાપ યશોમતીએ સાંભળ્યો. પણ તેટલી વારમાં તો શિવ-પાર્વતી આગળ ચાલ્યા ગયા. હવે યશોમતી વિચારવા લાગી કે એ ઔષધિને ઓળખવી શી રીતે? તેણે તે વૃક્ષની આસપાસની તમામ વનસ્પતિઓ પોતાના પતિને ખવડાવવા માંડી. એમાં જ્યાં પેલી ઔષધિ આવી કે તે બળદ ફરી માણસ બની ગયો.”

આ વાર્તાનો ઉપસંહાર કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યજીએ જણાવ્યું કે : “રાજન! બરાબર આ જ રીતે ક્યો ધર્મ સાચો તે એકાંતે કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ તમામ ધર્મોનો અને તેના મુખ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થઈ જાય....અને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય.”

આ વાતનો સંસ્કૃત-શ્લોક જે સૂરિદેવે સિદ્ધરાજને કહેલો તે આ પ્રમાણે છે:

“તિરોધીયતે દમ્ભાદૈર્યથા દિવ્યં તદૌષઘ્નમ્,
તથાઽમુષ્મિન્ યુગે સન્યો ધર્મો ધર્માન્તરૈર્નૃપ ! ।
પરં સમગ્ર ધર્માણાં સેવનાત્ કસ્યચિત્ ક્વચિત્ ’
જાયતે શુદ્ધધર્માપ્તિર્દર્ભચ્છન્નોષઘાપ્તિવત્ ॥”

ભાવાર્થ: “ જેમ દર્ભાદિ (ધાસ વગેરે) સાથે ભેળ-સેળ થઈ જવાથી દિવ્ય ઔષધ છાનું રહે છે તેમ આ યુગમાં અનેક ધર્મોમાં ભેળસેળ થઈ જવાથી સાચો ધર્મ છુપાઈ ગયો છે. જેમ દર્ભ (ધાસ) વગેરેમાં છુપાયેલી ઔષધિ તે સર્વના સેવનથી મળી જાય છે; તેમ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી (જાણકારી-જ્ઞાન-મેળવવાથી) ક્યારેક કોઈને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.”

હેમચન્દ્રાચાર્ય જીએ આપેલા નિબ્ધક્ષ અને સર્વ-ધર્મો પ્રત્યેની ઉદારતાથી ભરેલા ઉત્તરથી સિદ્ધરાજ પ્રસન્નતાને પામ્યા. તેનું સૂરિદેવ પ્રત્યેનું માન વધી ગયું.

સિદ્ધરાજની સભામાં અનેક કવિઓ, પંડિતો, ચારણો અને વિદ્વાનો આવતા હતા. સિદ્ધરાજને જ્ઞાનનો ભારે પ્રેમ હતો. તેથી તે અવારનવાર જ્ઞાન-ગોષ્ઠિ અને ધર્મગોષ્ઠિઓ ગોઠવતો જ રહેતો. આ બધા પ્રસંગોમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રમુખસ્થાને રહેતા. આચાર્યશ્રી અન્ય પંડિતો અને કવિઓને પણ મહત્વ આપતાં. તેમને પૂરી રીતે સંતોષ પમાડતાં. આથી

આચાર્યશ્રી અને સિદ્ધરાજની યશઃકીર્તિ ચારે-
બાજુ ગવાવા લાગી.

અગાધ જ્ઞાનના મહાસાગર છતાં અત્યંત નિર-
લિમાની, જૈન ધર્મમાં પરમ નિષ્ઠાવાન છતાં અન્ય
ધર્મો પ્રત્યે પણ ઔદાર્ય ધરાવનાર હેમચંદ્રાચાર્ય,
રાજા સિદ્ધરાજ અને સમગ્ર પ્રજામાં પરમ પ્રેમાદરનું
પાત્ર બની ગયા હતા.

સોમનાથની યાત્રાએ સિદ્ધરાજ અને સૂરિદેવ

સિદ્ધરાજને કોઈ સંતાન ન હતું, તેથી તેનું
મન છેલ્લા વર્ષોમાં સંતાપશીલ રહ્યા કરતું. તેને
પુત્રની પ્રાપ્તિની ઝંખના અદ્ભુત હતી. તે માટે તે
સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરવા નીકળ્યો. સિદ્ધરાજ-
ની ચિત્ત પ્રસન્નતા ખાતર તેની વિનંતીથી હેમચંદ્રા-
ચાર્યજી પણ સાથે આવવા તૈયાર થયા.

આચાર્યશ્રીની સૂચનાથી શત્રુજય અને ગિરનાર
તીર્થોએ જઈને સોમનાથ જવાનો રસ્તો સિદ્ધ-
રાજે નક્કી કર્યો. આ માટે પાટણથી વિરાટ 'સંઘ'
નીકળ્યો. જેમાં હાથીઓ, ઘોડાઓ, જિંટ, બળદો
અને વાહનોનો કોઈ પાર ન હતો.

સાગરની જેમ ગાજતો અને ગર્જતો એ સંઘ,
અનેક જગ્યાએ પડાવો નાંખતો આગળ વધવા
લાગ્યો. સિદ્ધરાજે અને સકળ સંઘે શત્રુજય અને
ગિરનાર બન્ને તીર્થોની ભક્તિપૂર્વક યાત્રા કરી. સેવા-

પૂજા પણ કરી. ગિરનારમાં જિનભક્ત એવા સાજન મન્ત્રીની કુશળતાથી ગિરનાર તીર્થનો જિર્ણોદ્ધાર સિદ્ધરાજે પોતાના ખર્ચે કરાવ્યો.

ત્યાંથી હેમચન્દ્રાચાર્યજી, સિદ્ધરાજ અને શ્રી સંઘ સોમનાથ આવ્યા. સોમનાથના મંદિરમાં મહાદેવ (શિવજી)ના દર્શન કરતાં સૂરિદેવ અર્થગંભીર સ્તુતિ બોલ્યા હતા;

“યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા
યોડસિ સોડત્યભિધયા યયા તયા ।
વીતદોષકલુષઃ સ ચેદ્ ભવાન્
એક એવ ભગવન્ । નમોડસ્તુ તે ॥”

[અર્થ : ગમે તે સમયે, ગમે તે રીતે, અને ગમે તે નામવડે જે વીતરાગ અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ પાપોથી સર્વથા રહિત છે, તે વીતરાગ એક જ છે. અને તે તું હો તો, હે ભગવાન ! તને મારા નમસ્કાર હો.]

“ભવબીજાઙ્કુરજનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મે ॥ ”

[અર્થ : સંસારના બીજાંકુરને પેદા કરનારા (અર્થાત્ ભવ પરંપરાને વધારનારા) રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષો જેના ક્ષીણ થઈ ગયા છે, એ પછી-બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, મહાદેવ હો કે જિન હો-ગમે તે હો, તેમને મારો નમસ્કાર થાઓ.]

હેમચન્દ્રાચાર્ય મહાગીતાર્થ (શાસ્ત્રમર્મસ)

પુરુષ હતા. જૈનદર્શનના ઉત્સર્ગ-અપવાદ માર્ગના સમર્થ જાણકાર હતા. આથી કયા સમયે, કયી પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્ છે કે અસમ્યગ્, તેનો યથાયોગ્ય વિવેક અવશ્ય કરી શકતા. અલ્પજ્ઞ સાધારણ કક્ષાના સાધુઓ કે સંસારીઓ તેમનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.

ગમે તેમ, પણ હેમચંદ્રાચાર્યની ઉદાર અને વિશાળ મનોવૃત્તિના કારણે સિદ્ધરાજ જીવનના અંત સુધી તેમનો પ્રખર આદર કરતો રહ્યો. સૂરિદેવને તેણે પોતાના પરમ કલ્યાણમિત્ર અને સન્માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા.

રાજા કુમારપાળને પ્રતિબોધ

પુત્રપ્રાપ્તિની સિદ્ધરાજની ઝંખના જીવનના અંત સુધી અધૂરી જ રહી. તેને પુત્ર ન જ થયો. તેથી તેનું મન વારંવાર વિષાદયુક્ત બની જતું હતું. તેને અંબિકાદેવીની ઉપાસના દ્વારા જાણ થઈ હતી કે, “હે સિદ્ધરાજ ! તને પુત્ર નહીં થાય અને તારા પછી તારી ગાદીએ કુમારપાળ આવશે.”

કુમારપાળ પોતાના પછી રાજા બને તે વાત સિદ્ધરાજને મંજૂર ન હતી. તેથી કુમારપાળને મરાવી નાંખવા સિદ્ધરાજે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ સિદ્ધરાજના દરેક પ્રયત્નને કુમારપાળે નિષ્ફળ બનાવ્યા અને લલાટના લેખ સિદ્ધ થઈને જ રહ્યા.

કુમારપાળને સંરક્ષતા સૂરિવચ્ન

કુમારપાળને સિદ્ધરાજના ભયથી સહા નાસતા

ભાગતા રહેવું પડતું. એક સમયની વાત છે. કુમારપાળ ત્રણસો તાપસોના ટોળામાં તાપસવેશે પાટણ આવ્યા હતા.

પરંતુ કુમારપાળના પગમાં રહેલી રાજરેખાઓના કારણે સિદ્ધરાજના ગુપ્તચરોને વહેમ પડ્યો. કુમારપાળને પકડવા માટે સિપાઈઓ દોડ્યા. પણ કુમારપાળ છટકી ગયા. ભાગીને તે સીધા હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપાશ્રયે આવ્યા. ત્યારે કુમારપાળને ભયભીત જણીને, સર્વસત્વસાધારણી કરુણાના સાગરસમા સૂરિદેવે તેમને તાડપત્રોના ઢગલાની વચ્ચે સંતાડી દીધા. આખી રાત કુમારપાળ ત્યાં રહ્યા અને વહેલી પરાંઠે સૂરિદેવની સલાહ મુજબ તેઓ ગુપ્તવેશે નાસી છૂટ્યા.

આ પછી આચાર્યદેવે પાટણથી વિહાર કર્યો. સૂરિવરની લોકહિતકારી ધર્મોપદેશની પાવનગંગા ગૂંજરાતના ગ્રામ-નગરોમાં વહેવા લાગી. સૂરિદેવ ફરતા ફરતા ખંભાત આવી પહોંચ્યા. ખંભાતમાં જે પૌષધશાળામાં સૂરિવર બિરાજમાન હતા, ત્યાં તે જ્ઞાનપ્રેમી સન્નિવેશીની વિરાટ ભીડ જમા થતી. જાણે કોઈ મહાવિદ્યાલયન હોય, તેવું દૃશ્ય સર્જતું હતું.

સૂરિજીની ભવિષ્યવાણી

એક વખત કુમારપાળ ખંભાત આવી ચઢ્યા. ગુપ્તવેશે રાતના સમયે તે સૂરિદેવને મળવા આવ્યા.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રના જાણકાર સૂરિજીએ કુમારપાળના લક્ષણો જોઈને તેને જણાવ્યું કે, “ હે કુમારપાળ ! તમારા ઉજ્જવળ દિવસો હવે નજદિકમાં જ છે. આજથી સાતમા વર્ષે તમે રાજા થશો. વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ના માગસર વદ ચોથ અને રવિવારે ત્રીજા પહોરે પુણ્યનક્ષત્રમાં તમારો રાજ્યાભિષેક થશે. ”

આવી ચોક્કસ અને સચોટ આગાહી સૂરિદેવે કરી તે સાંભળીને કુમારપાળ પ્રસન્ન થયા. અને તેણે જણાવ્યું કે, “સૂરિવર્ય ! જો આપની આગાહી સાચી પડશે અને હું રાજા થઈશ તો, આપને મારા ગુરુ તરીકે સ્થાપિત કરીશ. પણ હા....તે માટે મારી બે શરતો છે. એક, હું શિવજીનો કટ્ટર ભક્ત છું. તેથી તમારે મને ‘જૈન’ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ, અને બીજી, તમારે મને માંસાહાર છોડવાની વાત કહી નહિ, કેમકે માંસ મને અતિ પ્રિય છે. ”

ત્યારે સૂરિદેવે કહ્યું : “ કુમારપાળ ! આવી શરતો કરવાની કોઈ જરૂર નથી. એ તો જે સમયે, જે યોગ્ય હશે તે થશે. ”

ત્યારબાદ મંત્રી ઉદયન સાથે કુમારપાળનો પરિચય કરાવીને તેને સંપૂર્ણ સહાયતા કરવાની ખાસ સૂચના સૂરિદેવે ઉદયનને આપી.

કુમારપાળે કરેલી શરતો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેનું જીવન મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના

કેવા ભીષણ સકંજમાં ભીંસાયેલું હતું છતાં, આવા પુરુષને પણ પોતાની જ્ઞાનપ્રતિભા અને સંયમશુદ્ધિના પ્રબળ સામર્થ્યથી હેમચંદ્રાચાર્યે ‘પરમાર્હત’ની કક્ષા સુધી લાવી મૂક્યો. આ વાત હેમચંદ્રસૂરિજીના પ્રખર અને પનોતા પ્રભાવનું પ્રતીક છે.

કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક

હેમચંદ્રાચાર્યની લવિષ્યવાણી સાચી પડી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના મૃત્યુ બાદ, છેલ્લાં સાત-સાત વર્ષનો કાળ કપરા સંકટોમાં પસાર કરીને, અંતે વિ. સં. ૧૧૯૯માં કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યા. સૂરિદેવે ભાષેલી તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર સમયે જ કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક થયો.

સિદ્ધરાજના અવસાન બાદ, તેના અમાત્યોએ જ કુમારપાળની યોગ્યતા જોઈને તેને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો.

પચાસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ રાજા બન્યા.

કુમારપાળને પોતાના પ્રાણરક્ષક જીવનદાતા હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે અથાગ બહુમાન હતું. તેથી તેણે ખાસ વિનંતી કરી અને તેથી હેમચંદ્ર-સૂરિજી પાટણ પધાર્યા.

કુમારપાળે સૂરિદેવનું ભારે બહુમાન કર્યું. તેમને નમસ્કાર કરીને કહ્યું : “ આચાર્યવર ! આપે તો મને જીવનદાન આપ્યું છે. વળી આપની આ-

ગાહી સંપૂર્ણ સાચી પડી છે. માટે આ રાજ્ય આપનું જ છે. આપ તેનો સ્વીકાર કરો. અને મને ઋણમુક્ત કરો.” ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું : “ હે રાજન્ ! અમે તો સંયમી સાધુ છીએ. પંચ મહા-વ્રતોના પાલણહાર છીએ. અમને ધન, સંપત્તિ કે સત્તાનો પરિગ્રહ ન ખપે. પરંતુ તમે તમારા રાજ્યમાં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપો. તો અમે ખૂબ પ્રસન્નતા પામીશું.”

પરંતુ કુમારપાળ સમગ્ર રાજ્યમાં અમારિની ઘોષણા ત્યારે જ કરાવી શકે....કે જ્યારે તે પોતે માંસાહારનો ત્યાગી બને. સૂરિદેવ આ માટે કોઈ સુયોગ્ય તકની પ્રતીક્ષામાં હતા અને એ તક એક સમયે સાંપડી ગઈ.

સૂરિદેવ સાથે સોમનાથયાત્રા

પ્રભાસ પાટણના સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો જિજ્ઞોષાર કરીને તેને પત્થરનું ભવ્ય મંદિર બનાવવા માટે પૂજારીઓએ કુમારપાળને વિનંતી કરી. ત્યારે તેણે સૂરિદેવને પૂછ્યું : “ ગુરુદેવ ! આપ જાણો છો કે હું શિવજીનો ભક્ત છું. મારા ભગવાનનું મન્દિર જલદી પૂર્ણ થાય અને નિર્વિઘ્ને બની જાય તે માટે હું શું કરું ? ”

ત્યારે સમયજ્ઞ સૂરિદેવ બોલ્યા : “ રાજન્ ! આ માટે તો કાં તો તમારે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય-વ્રત લેવું

જોઈએ અથવા તમને ખૂબ વહાલી જે ચીજ હોય તે છોડવી જોઈએ. તો વિધનોના વાદળાં વિખેરાઈ જાય. ”

કુમારપાળે પોતાને અતિ પ્રિય માંસનો-જ્યાં સુધી મન્દિર નિર્માણનું કાર્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી-ત્યાગ કર્યો. જે વર્ષમાં જ મન્દિરનો પુનરુદ્ધાર પૂર્ણ થયો. ત્યારે વિનયી કુમારપાળે ગુરુદેવને પૂછ્યું : “ ગુરુદેવ ! હવે તો હું માંસ ખાઈ શકું ને ? મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. ”

ત્યારે અતિકુશળ આચાર્ય બોલ્યા : “ જ્યાં સુધી સોમનાથના શિવજીના દર્શન ન કરો ત્યાં સુધી તમે આ પ્રતિજ્ઞા છોડો તે ઉચિત નથી. ”

કુમારપાળને આ વાત યોગ્ય લાગી. તેણે પોતાના પુરોહિતોને જણાવ્યું....ત્યારે તેઓ, ‘નિન-ધર્મના પરમોપાસક આ જૈનાચાર્ય શિવજી પ્રત્યે આટલો આદર કેમ દર્શાવે છે.’ તે માટે નવાઈ પામ્યા. પણ તેમણે વિચાર્યું કે, ‘જો આ આચાર્ય કુમારપાળને ‘પોતાનો’ બનાવવા માટે જ આવી ચાલ્યાજી રમતા હોય તો આપણે તેમને ઉઘાડાં પાડી દર્શશું.’

પુરોહિતોએ કહ્યું : “ રાજન્ ! આચાર્યશ્રીની વાતો તો ઘણી સારી છે. આપે જરૂર સોમનાથની યાત્રાએ જવું જોઈએ, પણ તે માટે આપે સૂરિવરને. પણ સાથે જ લેવા રહ્યા. ”

રાજાજીએ જ્યારે સૂરિદેવને પણ સાથે જ સોમનાથયાત્રા પ્રસંગે પધારવા વિનંતી કરી ત્યારે સૂરિવરે તેનો સ્વીકાર કર્યો. તે જાણીને પુરોહિતો ખરેખર સ્તબ્ધ બની ગયા.

સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર દેવવિમાન તુલ્ય ભવ્યતાને પામ્યું હતું. શત્રુંજયની યાત્રા કરીને સૂરિદેવ સોમનાથ પધારી ગયા. ત્યારે કુમારપાળની સાથે, રાજાની વિનંતીથી સૂરિદેવે મહાદેવની સ્તુતિ કરતાં ‘યત્ર તત્ર સમયે.’ અને ‘ભવબીજાંકુર જનના.’ શ્લોકો ઉચ્ચાર્યાં અને મહાદેવને (નિશ્ચયથી તો વીતરાગદેવને) નમસ્કાર કર્યા. ■

કુમારપાળને સૂરિદેવની આ સમદર્શિતા અને નિષ્પક્ષવૃત્તિના કારણે અતિશય બહુમાન પેદા થઈ ગયું.

મંદિરના ગભારામાં કુમારપાળે સૂરિવરને પૂછ્યું : “ ગુરુદેવ ! મહાદેવ જેવો આ જગતમાં કોઈ દેવ નથી. આપના જેવા કોઈ ગુરુ નથી. અને

■ એક મતાનુસાર આ બંને શ્લોકો સિદ્ધરાજ સાથેની સોમનાથયાત્રામાં હેમચન્દ્રાચાર્ય બોલ્યા છે. અન્ય મતે, કુમારપાળ સાથેના ઉક્ત પ્રસંગે સૂરિદેવ આ શ્લોકો બોલ્યા છે. બંને રાજાઓ સાથે સૂરિદેવે યાત્રા કરી હોય, અને બંને વખતે આ શ્લોકો બોલ્યા હોય, તેમ પણ અસંભાવ્ય નથી.

મારા જેવો કોઈ તત્વાર્થી (તત્ત્વજિજ્ઞાસુ) નથી. કેવો ભવ્ય થયો છે આ ત્રિવેણી સંગમ ! તો આપ મને કહો કે, બધા ધર્મો પરસ્પર વિરોધી વાતો કરે છે તો તેમાં સાચું શું ? ”

ત્યારે સૂરિદેવે જણાવ્યું : “આ બધી શાસ્ત્ર-ચર્યાઓનો કોઈ અંત નથી. અને તેનો અત્યારે અર્થ પણ નથી. પરંતુ તારો આ સવાલ તું શિવ-જીને પૂછી લે. તેઓ તો અવશ્ય સાચો જવાબ આપશે ને ? હું મન્ત્રજાપ કરું છું. અને તું તેમના ઉપર કપૂર નાંખતો રહે. અને હમણાં જ શિવજી પ્રગટ થશે. ”

બસ....સૂરિવર્યે મન્ત્રજાપ શરૂ કર્યો. અને થોડી જ ક્ષણોમાં એક દિવ્ય વર્તુળ પેદા થયું. એક તેજ-પુંજમાંથી શિવજી (મહાદેવ) પ્રગટ થયા. ગળામાં સર્પ ! સર્પનો માથે ક્ષણ ! માથામાંથી ઉઠતી ગંગાની ઉદ્દગમ જલધારા ! સૂરિદેવ બોલ્યા : “આ રહ્યા મહાદેવ શિવજી ! રાજન્ ! તમે તમારો પ્રશ્ન પૂછી લ્યો. ”

કુમારપાળે પૂછ્યું : “મહાદેવજી ! સાચો ધર્મ કયો ? ”

ત્યારે મહાદેવજીએ કહ્યું : “રાજન્ ! તને ધન્ય છે. તારી તત્ત્વજિજ્ઞાસાને પણ ધન્ય છે. જો ખરેખર તું સાચો ધર્મ જાણવા ઇચ્છતો હોય તો,

તારા સદ્ગુરુની જ તું ઉપાસના કર. તેઓ જ તને સદ્ધર્મનો રાહ ચીંધશે. તારા આ ગુરુ સંયમી શિરોમણી છે. પ્રત્યક્ષ પરમબ્રહ્મ છે. તેમની સેવાથી-આજ્ઞાના સ્વીકારથી-તું તારો આ જનમ સફળ કરી શકીશ. ”

કુમારપાળનો માંસાહારત્યાગ

બસ આટલું કહીને શિવજી અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારબાદ કુમારપાળે હેમચન્દ્રાચાર્યને કહ્યું : “બસ ગુરુદેવ ! હવે તો આપજ મારા ગુરુ છો. મારા જેવા પતિતના પાવન-સમુદ્ધારક છો. ”

આ સમયથી કુમારપાળે હેમચન્દ્રજીસૂરિને પોતાના પરમકલ્યાણમિત્ર સદ્ગુરુ તરીકે, જીવનના સમુદ્ધારક સર્વસ્વ તરીકે, સ્વીકારી લીધા. પછી તેણે પૂછ્યું : “ગુરુદેવ ! આપે સિદ્ધરાજથી મને બચાવ્યો અને જીવનદાન આપ્યું....મારો આ લવ સુધાર્યો. હવે આપ મને સદ્ધર્મનું દાન કરો અને મારો આત્મા સુધારો. મારા પરલવને પણ સુધારો. ”

આ સમયે, સમયજ્ઞ સૂરીશ્વરે, જેમ તપેલા લોહા પર કુશળ લુહાર ધા ઝીંકી દે છે તેમ, કુમારપાળને જણાવ્યું : “સદ્ધર્મ પામવા માટે સૌથી પહેલાં, હે રાજન્ ! તમે માંસલક્ષણનો જીવનભર સંપૂર્ણ ત્યાગ કરો. ”

અને....કુમારપાળે ગુરુવાણીને, ચાતક જેમ

મેઘજળને પીએ તેમ, અંતરમાં ઉતારી લીધી. ગુરુ-આદેશ અનુસાર કુમારપાળે માંસાહારત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી. એટલું જ નહિ, ગુરુઆદેશના પ્રતાપે માંસ, મદિરા, જુગાર, શિકાર, ચોરી અને અસત્ય-આ સઘળા પાપો કુમારપાળે તજી દીધા.

આ પછી તો ધીરે ધીરે હેમચંદ્રાચાર્યના સત્સંગની અને સન્મૈત્રીની એવી પ્રચંડ અસર કુમારપાળ ઉપર થઈ, કે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રસૂરિ-જીની સન્મૈત્રી કરતાં પણ તે જબરજસ્ત પૂરવાર થઈ. ગુજરાતની ધરતીને અહિંસાથી મઢી દેવામાં, નાનામાં નાની જૂને મારનારને પણ સખત શિક્ષા કરવા દ્વારા અહિંસાને ગુજરાતમાં-આજ દિન સુધી વ્યાપક બનાવવામાં કુમારપાળ દ્વારા હેમચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી મહાન સિદ્ધિ હાંસલ કરવામાં સફળ બન્યા હતા.

કુમારપાળ જૈન બન્યા. ચુસ્ત શ્રાવક બન્યા. સમ્યગ્દર્શન પામ્યા. તે અંગે પણ ચમત્કારયુક્ત કથા પ્રચલિત છે.

દેવબોધિ દ્વારા ચમત્કાર

દેવબોધિ નામનો એક પંડિત મન્ત્ર-તન્ત્ર અને યોગવિદ્યાનો પ્રખર જાણકાર હતો. તેને જૈનધર્મ પ્રત્યે ભારે દ્વેષ હતો. કુમારપાળ હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ વિશેષ પ્રીતિ ધરાવતા અને જૈન ધર્મ તરફ અનુરક્ત થયા છે તે જાણીને તેને ખૂબ અકળામણ

થઈ. તે પાટણ આવ્યો અને વિવિધ ચમત્કારો દ્વારા પાટણની પ્રજાને મોહિત કરવા લાગ્યો. કુમારપાળે પણ તેને રાજસભામાં આવવાનું આમન્ત્રણ આપ્યું.

તે કુમારપાળની રાજસભામાં આવ્યો. તે જે રીતે આવ્યો તે જોઈને રાજા અને સભાજનો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયા. એ પાલખીમાં બેઠો હતો. કમળની કોમળ નાળના દંડવાળી તે પાલખી હતી. કેળના પાંદડાંઓનું આસન હતું. કાચા સૂતરના તાંતણે તે બંધાયેલી હતી. આઠ વર્ષના બાળકોએ તેને ઊંચકી હતી. તેમાં કદાવર કાયાવાળો પંડિત દેવબોધિ વિરાજિત થયો હતો. યોગવિદ્યાના પ્રભાવથી તેણે પોતાની કાયાને હલકી કુલ જેવી બનાવી દીધી હતી. દેવબોધિએ બીજા પણ અનેક પ્રયોગો કરીને રાજસભાને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકી.

રાત્રિનિવાસ તેણે ત્યાં જ કર્યો. દેવબોધિએ રાજા સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં કહ્યું : “રાજન્ ! જોનો વેદોને ‘અપ્રમાણ’ (ખોટાં) માને છે. તેથી તમારે જોનોને કે જોનાચાર્યોને બહુમાન આપવું ન જોઈએ.”

ત્યારે કુમારપાળે સાફ કહ્યું : “પંડિતજી ! વેદોમાં પરસ્પર ઘણો વિસંવાદ (અગડંબગડં) આવતો હોવાથી હવે મને વેદો પ્રત્યે બહુમાન રાખું નથી.”

તત્ત્વચર્ચામાં દેવબોધિ ન ફાવ્યો, તેથી તેણે

ફરી ચમત્કારો બતાવવા માંડ્યા. દેવબોધિએ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશને સાક્ષાત્ હાજર કર્યા. મૂળરાજ વગેરે કુમારપાળના સાત પેઢીના પૂર્વજોને-તેના માતા પિતાને પણ સદેહે હાજર કર્યા. અને તે સહુએ કુમારપાળને કહ્યું : “ બેટા ! તે આપણો કુલધર્મ (કુળપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો વૈદિક ધર્મ) છોડી દીધો અને જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તે યોગ્ય કયું નથી. તારે વેદોને જ પ્રમાણ (સાચાં) માનવાં જોઈએ. ”

આ બધાં દશ્યો જોઈને કુમારપાળ ખૂબ મુંઝવણમાં પડી ગયા. તેમણે મન્ત્રીશ્વર વાગ્લદત્તને બધી વાત કરી અને છેલ્લે પૂછ્યું : “ મારા ગુરુદેવ પાસે આવા કેઈ ચમત્કારો હશે ખરા ? ”

“મારા ગુરુ” આ શબ્દો સાંભળતાં જ મન્ત્રીશ્વર પુલકિત બની ગયા. તેમને થયું : ‘ગમે તે થયું’ હોય પણ હેમચન્દ્રસૂરિજી પ્રત્યે કુમારપાળનું મમલે ત્વ-બહુમાન-અવિચલ છે. અને તેથી ચોક્કસ તેને પુનઃ જિનધર્મમાં સ્થિર કરી શકાશે. ”

મન્ત્રીશ્વર તરત સૂરિદેવ પાસે ગયા. અને તેમણે દેવબોધિના ચમત્કાર વગેરેની વાત કરી. કુમારપાળના મનનું સમાધાન કરવા માટે સૂરિદેવે મન્ત્રીને જણાવ્યું કે : “મન્ત્રીશ્વર ! ચિંતા કરવાની જરાય જરૂર નથી. આવતીકાલે રાત્રીને પ્રવચન સાંભળવા મારી પાસે લઈ આવજો. ”

હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા સવાઇ ચમત્કારો

બીજે દિવસે કુમારપાળ, મન્ત્રીશ્વર વગેરે સહુ પ્રવચન સાંભળવા ઉપાશ્રયમાં આવ્યા ત્યારે સૂરિ-દેવ હેમચન્દ્રે સાત પાટોં ગોઠવડાવી. અને તેની ઉપર બેસીને પ્રવચન આપવા લાગ્યા. પછી શિષ્યો દ્વારા—એક પછી એક—એમ પાટો ખસેડાતી ગઈ. આમ સાતે ચ પાટો જ્યારે ખસેડાઈ ગઈ ત્યારે આકાશમાં અદ્ધર—કોઈ પણ જાતના આધાર વગર બેઠેલા આચાર્યદેવે દોઢ પ્રહર સુધી ધર્મદેશના આપી. કુમારપાળ તો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયો.

દેવબોધિ કરતાં પણ આ દૃશ્ય તો અતિશય આશ્ચર્યકારક હતું....કેમકે દેવબોધિ તો પાલખીમાં કેળના પાંદડા ઉપર બેઠા હતા, જ્યારે સૂરિદેવ તો સાવ જ અદ્ધર બેઠા હતા.

ધર્મદેશના પૂરી કરીને હેમન્દ્રસૂરિજી નીચે પોતાના આસને બેઠા. થોડી વારમાં તો ઉપાશ્રયની બહાર વાજાં વાગવાં લાગ્યા. કુમારપાળે પૂછ્યું : “ગુરુદેવ ! આ શેનો અવાજ છે ?”

સૂરિદેવ બોલ્યા : “ચોવીશ તીર્થકરો અહીં પધારી રહ્યા છે. મૂળરાજ વગેરે તારા એકવીશ પેઢીના પૂર્વજો પણ અહીં તને મળવા આવે છે.”

અને....ખરેખર ! આ બધા જ ત્યાં પધાર્યા. અને તે સહુએ રાજાને કહ્યું : “બેટા ! તેં જે અરિ-

હંત પ્રભુનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તે ખૂબ જ સરસ ક્યું છે. તને જે ગુરુ મળ્યા છે તે અતિ ઉત્તમ છે. માટે તું સદ્ધર્મ એવા જિનધર્મથી ચાલેત થઈશ નહીં.”

કુમારપાળની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. તેમણે કહ્યું : “ગુરુદેવ ! મને દેવભોધિ દ્વારા આવેલા પૂર્વ-જ્ઞે કહે છે કે, ‘શિવધર્મ પાળજે.’ અને આપના દ્વારા આવેલા પૂર્વજ્ઞે કહે છે કે ‘જિનધર્મ પાળજે.’ તો આ બધામાં સાચું શું ?”

ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું : “રાજન ! દેવભો-ધિ દ્વારા સર્જાયેલા દશ્યો કે મારા દ્વારા સર્જાયેલા દશ્યો-બેમાંથી એકે સાચાં નથી. આ બધી માયા-જાળ છે. ઈન્દ્રજાળ છે. સાચું માત્ર તે જ છે કે... જે તમને સોમેશ્વર મહાદેવે કહ્યું હતું. માટે તમે જે જિનધર્મ પામ્યા છો તેમાંથી ચલાયમાન થવાની જરૂર નથી.”

આ પ્રસંગ બાદ....કુમારપાળના મનનું સમા-ધાન થઈ ગયું. તેઓ નિર્મળ સમ્યગ્દષ્ટિ બન્યા. જિનવચનમાં તેમનો વિશ્વાસ ચોક્કસ બની ગયો. ત્યારબાદ તેઓ ઉત્તમ દેશવિરતિ-ધર શ્રાવક બન્યા. એટલું જ નહીં, એક સમયે તેઓ એવી સિદ્ધિ પામ્યા કે સૂરિદેવ હેમચંદ્રે તેમને “પરમાર્હત્” [પરમ શ્રાવક] અને “રાજર્ષિ” [રાજા છતાં ઋષિ] જેવા માનવંતા બિરુદોથી સન્માન્યા.

કુમારપાળની પ્રભુ-પ્રાર્થના

સૂરીશ્વર હેમચન્દ્રના પુનિત પ્રતાપે કુમારપાળને જિનધર્મ પ્રત્યે કેવો અવિહ્વિત પ્રેમ જાગ્યો હતો તે તેમની નીચેની પ્રાર્થના ઉપરથી સમજી શકાય છે :

“ વિષયાનુબન્ધબન્ધુર-મન્યન્ન કિમપ્યતઃ ફલં યાચે ।
ઇચ્છામ્યેકં જન્મનિ, જિનમતરાગં પરત્રાઽપિ ॥ ”

અર્થાત્—“જેના દ્વારા વિષયોની પરંપરાનું સર્જન થાય તેવા કોઈ સુંદર (ભૌતિક રીતે સરસ) અન્ય કોઈ ક્ષણની હું, હે પ્રભો ! યાચના કરતો નથી.

“હું તો, પ્રભો ! નવા જન્મમાં પણ એક માત્ર જિનમતના અનુરાગને પામું એ જ ઇચ્છું છું.”

આ ઉપરાંત, કુમારપાળની વિદ્વત્તાના પ્રતીક સમી, તેણે સ્વયં રચેલી ‘આત્મનિન્દા-દ્વાત્રિંશિકા’ ની છેલ્લી-તેત્રીશમી સ્તુતિ પણ અતિશય ભાવવાહી છે અને કુમારપાળના જિનવચન પ્રત્યેના અવિહ્વિત આદરભાવને અનુપમ રીતે રજૂ કરે છે. આ રહી તે સ્તુતિ:

પ્રાપ્તસ્ત્વં બહુભિઃ શુભેન્દ્રિજગત-શ્ચૂડામણિર્દેવતા,
નિર્વાણપ્રતિભૂરસાવપિ ગુરુઃ શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભુઃ ।

તન્નાતઃ પરમસ્તિ વસ્તુ કિમપિ

તવાગ્રતોઽભ્યર્થયે

(शास्त्रविहीन)

પ્રભુ પ્રત્યેની આ પ્રાર્થનાઓમાં કેવો અદ્ભુત
અગારાં મારી રહ્યો છે : રાજા કુમારપાળનો વાંછનીય
જિનમતપ્રેમ !

‘પતિત’ માંથી ‘પરમાર્હત’

કુમારપાળને જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ) ખૂબ ગમી ગયો હતો. સ્યાદ્વાદ નો સિદ્ધાંત અને સ્યાદ્વાદ-શૈલીના જીવંત સમારાધક સૂરિશ્રીના સત્સંગના કારણે કુમારપાળ પનોતા પ્રભાવક પુણ્ય-પુરુષ બન્યા.

આ સિવાય અન્ય કારણોમાં—કુમારપાળને રાજગાદી મળી ત્યારે તેની વય પચાસ વર્ષની હતી. ત્યાર બાદ લગભગ બીજા કેટલાક વર્ષો તેને રાજકીય સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવામાં ગયા. આ બધા વર્ષોમાં હેમચન્દ્રાચાર્યનો સત્સંગ અને ચૌલુક્યવંશની પરંપરાની પણ અસર તેના ઉપર થઈ હતી. રાજકાજમાં તેને મળેલા ઉદયન, આમ્રભટ્ટ અને વાગ્ભટ્ટ વગેરે મંત્રીઓ ચુસ્ત જૈન હતા. અને હેમચન્દ્ર-સૂરિજીના ભક્ત હતા. આ બધાના કારણે પણ હેમ-

ચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યે કુમારપાળનું આકર્ષણ વધુ રહ્યું. સતત આચાર્યશ્રીના સત્સંગના કારણે તે પરમ અહિંસાપ્રેમી અને વૈરાગી બની ગયો હતો.

કુમારપાળ દ્વારા અમારિનું પ્રવર્તન

“ સમ્મહો કેહિ કરિ જીવદયા ”— સ્વર્ગ અને અપવર્ગની પ્રાપ્તિનો માર્ગ જીવદયા જ છે, તેથી તેનું જ તું પાલન કર—હેમચન્દ્રાચાર્યના આ ઉપદેશને કુમારપાળે જીવનમાં વણી લીધો. પરિણામે કુમારપાળ જીવ માત્ર પ્રત્યે કરુણાનો સાગર બની ગયો. અન્ય જીવોની પીડાને સ્વયં અનુભવતો આ રાજા, રાજા મટીને ‘રાજર્ષિ’ બની ગયો.

જે બોલી શકતા નથી તેવા મૂંગા પ્રાણીઓનો વધ થતો અટકાવવા માટે, કુમારપાલે ખાસ આદેશો (વટહુકમો) બહાર પાડ્યા હતા. ગુજરાતના કવિ નાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો — જે જન્મે તેને જીવવાનો હકક—આ શબ્દોને “ અમારિદોષણ ” દ્વારા કુમારપાળે યથાર્થ કરાવ્યા હતા. અને એ રીતે ગુજરાતભરમાં પ્રેમ અને અહિંસાનું તેમણે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

રાજા કુમારપાળના અઠાર રાજ્યોમાં—સર્વત્ર—જીવહિંસા ઉપર સખત પ્રતિબંધ હતો. એક વાર એક પ્રસંગ બન્યો.

એક સ્ત્રીએ પોતાના માથામાંથી જૂ કાઢીને તેના પતિને આપી. પતિએ તે જૂને મારી નાંખી

અને બોલ્યો : “લે ! આ જૂ મારી નાંખી. પેલો કુમારપાળ મને શું કરી નાંખવાનો છે ?”

રાજના ગુપ્તચરો આ વાત સાંભળી ગયા. તે જૂ મારનારા લાખોપતિ શેઠને પકડવામાં આવ્યો. તેનું તમામ ધન રાજ્યે લઈ લીધું અને તેમાંથી “ યુકાવિહાર ” નામનું જિનમંદિર બંધાવાયું.

રાજ કુમારપાળે પોતાના અઠાર રાજ્યો ઉપરાંત બીજા ચૌદ રાજ્યોના રાજ્યોમાં પણ મૈત્રીના સંબંધે કે અઢળક ધનદાન કરીને તે રાજ્યોમાં પણ સમ્પૂર્ણ ‘અમારિનું’ પ્રવર્તન’ કરાવ્યું હતું. એક સમયના માંસાહારલક્ષી કુમારપાળનું આ કેવું આહ્લાદપ્રેરક અને અનુમોદનીય જીવનપરિવર્તન !!

મંકોડાની પણ જીવરક્ષા કરતા રાજ

એક વાર રાજ કુમારપાળે પૌષધવ્રત આરાધ્યું. તેમના હાથ ઉપર એક મંકોડો ચોંટી ગયો. તેને દૂર કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. બીજા શ્રાવકો જ્યારે તેને ખેંચી લઈને દૂર કરવા તૈયાર થયા ત્યારે કુમારપાળે તેને અટકાવ્યા, કારણે કે તેમ કરવામાં મંકોડો મરી જવાનો સંભવ હતો. તેમણે તરત એક ધારદાર છરી મંગાવી અને જાતેજ તેટલી ચામડી ઉતરડી લીધી. અને ચામડી-સહિત મંકોડાને દૂર મૂકીને તેને જીવનદાન આપ્યું.

ગુજરાધિપતિ કુમારપાળ પાસે અગિયાર લાખ

ઘોડાઓ હતા. આ તમામ ઘોડાઓને કુણુઘેર ગામ-માં (જે આજે ય પાટણ પાસે વિદ્યમાન છે) રખાતા. ત્યાં વિશાળ અશ્વશાળાઓ હતી. આ તમામ ઘોડાઓને ગાળેલું જ પાણી પીવડાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. દરેક ઘોડાની પલાણુ ઉપર એક પૂંજણી બાંધવામાં આવતી. પૂંજણી દ્વારા પલાણુને પૂંજ્યા બાદ જ તેની ઉપર અસ્વાર સવાર થઈ શકતો. રાજની આ આજ્ઞાનો ચુસ્તતાપૂર્વક અમલ કરવામાં આવતો હતો.

દયાળુ છતાં સત્ત્વશાળી કુમારપાળ

નિર્દોષ જીવોની સદા રક્ષા કરતા કુમારપાળ અવસર આવે, રાજ્યના શત્રુઓની સામે તલવાર ચલાવવામાં જરા ય ઉણા ઉતરતા ન હતા.

એક વખત તેમને યુદ્ધમાં ઘોડાની પલાણુને પૂંજણીથી પૂંજતા અને નાના જીવોની રક્ષા કરતા જોઈને એક રાજપૂત હસી પડ્યો અને બોલ્યો : ‘આવો દયાળુ રાજા શત્રુઓને શી રીતે મારી શકશે ?’

આ વાત કુમારપાળ સાંભળી ગયા. અને તેઓ બોલ્યા : “આ કુમારપાળનું સત્ત્વ તારે જોવું છે ? તો લે જો.” આમ કહીને રાજાએ પોતાના જ પગ ઉપર તલવારનો ભાલો ઝીંકી દીધો. લોહીની સેર વહ્યટી. પણ કુમારપાળનું મુખ મલકી રહ્યું હતું. પછી તેમણે કહ્યું : “જે કુમારપાળ નિર્દોષ અને અબોલ

પ્રાણીઓની દયા અને રક્ષા કરી શકે છે, તે જ કુમારપાળ અવસર આવે રાજ્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને નિર્દોષ પ્રજાજનોના દુશ્મનોના માથા પણ વાઢી શકે છે, એ બૂલીશ નહિ. રાજર્ષિ અને મહર્ષિના ધર્મો જુદા જુદા છે. કુમારપાળ રાજર્ષિ છે. અને રાજર્ષિનો ધર્મ છે : સદોષને શિક્ષા અને નિર્દોષની રક્ષા ! જ્યારે મહર્ષિનો (સાધુનો) ધર્મ છે : સદોષ અને નિર્દોષ બેઉની રક્ષા ! બેઉની દયા ! ”

રાજર્ષિ કુમારપાળની આ શૂરવીરતા અને આ ધર્મધીરતા જોઈને પેલો રાજપૂત ખુશ થઈ ગયો. તેણે રાજર્ષિની ક્ષમા માંગી.

કંટકેશ્વરીના રોષ સામે આશુનમ રાજ

હેમચન્દ્રસૂરિજીના પુનિત સત્સંગના પ્રભાવથી કુમારપાળે પશુવધના પ્રતિબંધની રાજસા ફરમાવી હતી. પણ તેની સામે તે સમયના રુઢિચુસ્ત ધર્માધો તરફથી વિરોધી સૂર જન્મ્યા હતા. રાજાએ કંટકેશ્વરી દેવીને અપાતો પશુલોગ બંધ કરાવ્યો ત્યારે, એવી વાતો પ્રજામાં ફેલાવાઈ કે, ‘જો દેવીને પશુબલિ આપવામાં નહિ આવે તો રાજ્ય ઉપર અને પ્રજા ઉપર તેની મહાન આક્રમિત ઉતરી આવશે.’ પરંતુ કુમારપાળે તે વાતોની કશી જ પરવા ન કરી.

કંટકેશ્વરી દેવીએ, કુળપરંપરાથી આલ્યા આવતા પશુલોગને આપવા માટે કુમારપાળને

આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે સાફ ના પાડી દીધી. તે ખાતર જરૂર પડે અઢાર દેશનું સ્વામિત્વ તણ દેવાની તત્પરતા પણ બતાવી અંતે ઉગ્ર રોષે ભરાયેલી દેવીએ ત્રિશૂળ દ્વારા કુમારપાળને કુટ રોગી બનાવી દીધો. પરંતુ પાછળથી, જિનધર્મની અવ-હેલના ના થાય તે માટે, યોગલઙ્ગિધના ભંડાર એવા હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કુમારપાળનો દેહ પુનઃ પૂર્ણ નીરોગી અને સ્વસ્થ બનાવી દીધો.

આમ, જીવમાત્રની સુરક્ષા કરવા માટે પોતે કરેલી ‘અમારિઘોષણા’ ને કુમારપાળે પ્રાણના ભોગે જાળવી રાખી હતી. કુમારપાળે સમગ્ર ગુજરાતમાં અહિંસાનો મહાન વિજયધ્વજ લહેરાતો મૂક્યો. નિર્વંશનું ધન રાજા કબજે કરી લે, આવા અમાનુષી નિયમને કુમારપાળે રદબાતલ કરાવ્યો હતો. કુમારપાળના હૃદયમાં હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ જગાવેલી પરમ કારુણ્યવૃત્તિના પ્રતીક રૂપ આ હકીકતો આપણને ‘કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્ય’ ગુજરાતને અર્પેલી અદ્ભુત સંસ્કાર સમૃદ્ધિ’ નો ખ્યાલ આપી જાય છે.

**ભગવાન મહાવીર કરતાં ય
ચડિયાતી જીવરક્ષા**

હેમચંદ્રસૂરિજી અને કુમારપાળ દ્વારા જે મહાન જીવરક્ષાનો ધર્મ ફેલાયો હતો, તે ખુદ ત્રિલો-

કનાથ જગત્પૂજનીય પરમાત્મા મહાવીરદેવ અને રાજા શ્રેણિક કરતાં પણ મહાન હતો....

આ અંગે એક અતિ સુંદર શ્લોક છે :

શ્રી વીરે પરમેશ્વરેઽપિ ભગવત્યાહ્યાતિ ધર્મં સ્વયં,
પ્રજ્ઞાવત્યભયેઽપિ મન્ત્રિણિ ન યાં કતું ક્ષમઃ શ્રેણિકઃ ।
અક્લેશેનાપિ કુમારપાલ નૃપતિસ્તાં જીવરક્ષાં વ્યધાદ્,
યસ્યાસાદ્ય વચઃ સુધાં સ પરમઃ શ્રી હેમચન્દ્રો ગુરુઃ ॥

અર્થાત્— “જે સમયે પરમાત્મા મહાવીરદેવ સ્વયં ધર્મદેશના વહાવી રહ્યા હતા; શ્રી અભય-કુમાર જેવા બુદ્ધિનિધાન મહામંત્રી હાજર હતા; તે છતાં શ્રેણિક જેવા પરમ શ્રાવક જે જીવરક્ષા કરાવી ના શક્યા, તે જીવરક્ષાને, પરમગુરુ શ્રી હેમચન્દ્ર-સૂરિજીની અમૃતતુલ્ય વચનધારાને પીને (પામીને) અતિ સહજતાથી (કલેશરહિતપણે) કુમારપાળ રાજા કરાવી શક્યા.”

કુમારપાળના હૃદયમાં રહેલી દયાવૃત્તિ, કારુણ્ય-ધર્મ, વિનમ્રતા, સરળતા, સહૃદયતા, વિશ્વ પ્રત્યેનો વાત્સલ્યભાવ, જિનધર્મ પ્રત્યેની અસીમ નિષ્ઠા અને ગુરુ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ.... આ બધા સદ્ગુણોના કારણે કુમારપાળને મળેલું ‘પરમાર્હત્’ બિરુદ યથાર્થ જ હતું. અને આ રીતે એક સમયના ‘પતિત’ કુમારપાળને ‘પરમાર્હત્’ બનાવવામાં હેમચન્દ્રાચાર્યજીનો નિઃશંકપણે અપૂર્વ ફાળો હતો.

આરતિ ઉતારી રાજા કુમારપાળે

કુમારપાળ અરિહંત ભક્તિનો અનોખો આરાધક હતો. પોતાના જીવનકાળમાં તેણે ચૌદસો શિખરબંધી જિનાલયો સ્વદ્રવ્યથી (પોતાના પૈસે) બંધાવ્યા હતા. પોતાના પિતાશ્રી ત્રિભુવનપાળના નામનું ‘ત્રિભુવનપાળ-વિહાર’ છનનું કરોડ સોના મહોરોના સફવ્યયપૂર્વક બંધાવ્યું હતું. સોળસો પ્રાચીન જિનમન્દિરોને તેણે જિજ્ઞોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. રાજચતુરંગિણી સેના સાથે, મધ્યાહ્નકાળે ભારે ઠાઠપૂર્વક રાજા જિનપૂજા કરવા જતા, ત્યારે અનેક કરોડાધિપતિઓ રાજર્ષિ સાથે જોડાતા. રાજર્ષિ જાતે પ્રભુજીની ભવ્ય અંગરચના કરતા. ઉત્તમ કોટિના તાજા પુષ્પો દ્વારા તેઓ ‘કુલપૂજા’ કરતા.

એક વાર એક જિનાલયમાં, ધૂળેવા મંડપમાં આરતિ ઉતારતા છ જે ઋતુના કુલો એક સાથે ચઢાવીને તેના દ્વારા પરમાત્માની આંગી બનાવવાનો મનોરથ કુમારપાળને પેદા થયો. અને સંકલ્પના પ્રચંડ બળે દૈવીશક્તિના પ્રભાવે ષડ્ઋતુઓના કુલો બગીચામાં પેદા થઈ ગયા. તેની ભવ્ય આંગી બનાવીને રાજર્ષિએ પોતાના ઉપવાસનું પારણું કર્યું હતું. આથી જ આપણે આરતિમાં ગાઈ એ છીએ ને કે.... ‘આરતિ ઉતારી રાજા કુમારપાળે.’

રાજાએ સાત વખત શત્રુજય તીર્થનો છ ‘રી’ પાળતો સંઘ કાઢ્યો હતો. યાત્રિકોને શીળી છાંયડી

દેતા વૃક્ષોને પણ તે પ્રણામ કરતા. ખુદ્દા પગે ચાલતા કાંટા અને કાંકરાઓ પણ વાગતા. છતાં તેની પરવા કર્યા વગર ધર્મનિષ્ઠ આ પરમાર્હત્તને જ્યારે સૂરિ-દેવે અપવાદ રૂપે જોડા વાપરવાની છૂટ આપી ત્યારે પણ તે છૂટનો રાજર્ષિએ વિનમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો.

આમ, હેમચન્દ્રસૂરિજીના પુનિત પ્રભાવથી, રાજા કુમારપાળ :

અત્યંત વિનમ્ર અને વિશિષ્ટ ગુરુલક્ષ્મી બન્યો.
સંસારના પ્રાણીમાત્રનો તે પરમમિત્ર બન્યો.
અહિંસા-ધર્મનો તે અઠંગ ઉપાસક બન્યો.
અરિહંતલક્ષ્મીનો તે અનોખો આરાધક બન્યો.
સમ્યગ્જ્ઞાનનો તે અનુપમ રસિક બન્યો.

પચાસ વર્ષે કુમારપાળ રાજ્ય પામ્યો હતો, છતાં તેનું બાહુબળ અને બુદ્ધિબળ-બંને બહુ જોરદાર હતા. બાહુના બળે તેણે સુંદર રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું અને બુદ્ધિના બળે તેણે મોટી ઉંમરે પણ પોતાનો જ્ઞાનપ્રેમ, સાહિત્યપ્રેમ જાળવી રાખ્યો હતો. સાઠઠ વર્ષની ઉંમરે કુમારપાળે આખું ‘ હેમચંદ્ર-કરણ ’ [છ હજાર શ્લોક પ્રમાણ] કંઠસ્થ કર્યું હતું.

સાધર્મિકોનો સમુદ્ધારક કુમારપાળ

કુમારપાળે પોતાના સાધર્મિકોના ઉદ્ધાર માટે પણ અનેક ધન વાપર્યું હતું. તેનો એક સુંદર પ્રસંગ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યજી જાડું ખરખચડાં જેવું વસ્ત્ર પહેરીને એક લવ્ય શોભાયાત્રામાં ચાલી રહ્યા હતા. ત્યારે કુમારપાળે સૂરિજીને જોયા. તેનું ગુરુભક્ત હૈયું વ્યથિત થયું. ઉપાશ્રયે આવ્યા બાદ તેણે સૂરીશ્વરને પૂછયું : ‘ ગુરુદેવ ! અઢાર દેશનો રાજા કુમારપાળ આપનો ભક્ત હોય અને આપને આવું ખરખચડું વસ્ત્ર પહેરવું પડે, તે શું યોગ્ય છે ? આમાં તો મારી નાલેશી થાય.’

ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્ય બોલ્યા : ‘ કુમારપાળ ! આવું વસ્ત્ર મને વહોરાવનાર તારા જ રાજ્યમાં રહેતો તારો જૈન સાધર્મિક છે. એ કેવો દરિદ્ર હશે ! જેની પાસે ઉત્તમ વસ્ત્ર વહોરાવી શકાય તેટલું દ્રવ્ય જ નથી. આવા દીન-દુઃખી જીવોના ઉદ્ધાર માટે તું શું કાંઈ જ નહિ કરે ? ’

અને ત્યારબાદ દર વર્ષે એક કરોડ સુવર્ણ-મુદ્રાઓ કુમારપાળ દીન સાધર્મિકોના ઉદ્ધાર માટે વાપરતા હતા. આ પ્રસંગ બાદ ચૌદ વર્ષ કુમારપાળ જીવ્યા હતા. અને ચૌદ કરોડ સુવર્ણમુદ્રાઓ દીનોના ઉદ્ધાર માટે તેમણે ખર્ચી હતી.

આમ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે—ગુજરાતના બે મહાન રાજવીઓની સહાયથી હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતને તેના અણ્ણમોલ સંસ્કારવારસાથી સમૃદ્ધ કરી આપ્યો. સાહિત્યથી સમૃદ્ધ, સંસ્કારથી સુશોભિત અને અહિંસાથી આલોકિત ગુર્જરનું નિર્માણ

કરવામાં હેમચંદ્રસૂરિજીનેા અદ્વિતીય ક્ષણેા છે, એમ નિઃશંક કહેવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં સમન્વયિતા છે અને વિદ્યાવ્યાસ-ગની વિશિષ્ટતા છે, સહિષ્ણુતા અને સમભાવના છે, ઉદાર-મતવાદિતા છે, તેમાં હેમચંદ્રાચાર્ય, જૈન ધર્મનો સ્વાદ્વાદ અને જો રાજવીઓ : સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ-આ ચતુઃસંગમ મહાન કારણ છે.

[૮]

નમ્રતાના ઉત્તુંગ શિખર પર

જ્ઞાનની સિદ્ધિ છતાં નમ્રતાની ટોચે
હેમચન્દ્રસૂરિ

‘લઘુતામે’ પ્રભુતા બસે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દ્વર—’
જે માણસો પોતાની જાતને પ્રભુ (સમર્થ—મહાન)
માની લે છે....ખરેખર તેઓ પ્રભુતાથી પરમ દૂર
હોય છે. સાચી પ્રભુતા તો પોતાની અજ્ઞતાના સ્વી-
કારમાં છે—ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ સંસ્કાર તો
પાયાના ગુણ રૂપે સ્વીકૃત છે. સાધુપુરુષોમાં આ
ગુણ તો શિરમોરસ્થાને હોય જ ને !

જ્ઞાનની સિદ્ધિની સાથે સાથે નમ્રતા લળે
તો એનો મહિમા અપરંપાર બની જાય છે. શાસ્ત્રો
અને શાસ્ત્ર—સિદ્ધાંતસંરક્ષકોના મૃગજળભાસી આ
યુગમાં આચાર્યોમાં આજે વિનમ્રતા દોહાલી બની

ગઈ છે ત્યારે, પોતાની અજ્ઞતા અને અદ્યપજ્ઞતાનો સ્વીકાર કરનારા સૂરીશ્વર હેમચંદ્રના આ ગુણ પ્રત્યે સવિશેષ સમાદર થયા વગર રહેતો નથી.

જે સમયે તત્કાલીન વિદ્વાનો અને પંડિતો જેમને ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ કહીને નવાજતા હતા, ત્યારે હેમચંદ્રસૂરિ પોતાની જાત માટે ‘વીતરાગ સ્તોત્રમાં’ ‘પશુથી પણ હું પશુ!’ એવા શબ્દો આલેખે છે.

“क्वाऽहं पशोरपि पशुर्वीतरागस्तवः क्व च ।”

અર્થાત્—‘કયાં હું પશુથી પણ પશુ ! અને કયાં વીતરાગપ્રભુની સ્તવના !’

માત્ર વીતરાગપ્રભુની સામે જ પોતાની અદ્યપજ્ઞતા અંગે સૂરીશ્વર સભાન હતા, એમ નહિ.... પોતાનાથી પૂર્વકાલીન પૂજ્ય પુરુષો પ્રત્યે પણ તેઓ અતિ વિનમ્ર હતા. તે પૂર્વપુરુષોની ઉત્તમતા જાહેર કરતાં અને જાહેરમાં તેમની પ્રશંસા કરતા તેમણે સંકેત પણ અનુભવ્યો નથી.

પોતે સમર્થ કવિ હોવા છતાં પોતાના પુરોગામી મહાન જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ-જીને તેમણે ‘સર્વોત્તમ કવિ’ જાહેર કરતાં કહ્યું છે ‘अनुसिद्धसेन’ कवयः’ અર્થાત્ ‘બધા કવિઓ સિદ્ધસેનસૂરિની પાછળ છે.’

સિદ્ધસેનસૂરિજીની સ્તુતિઓની પ્રશંસા કરતાં

અને પોતાની જાતને તેમની તુલનામાં અશિક્ષિત (અભણ) કહેતાં પણ તેઓ ખમચાયા નથી.

“કવ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા ।

અશિક્ષિતાલાપકલા કવ ચંષા ॥”

અર્થાત્ - ‘કયાં સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીની મહાન અર્થવાળી ગંભીર સ્તુતિઓ ! અને કયાં મારી - આ અભણ માણસની-આલાપકલા જેવી સ્તુતિ ! !’

કવિ ધનપાળની સ્તુતિઓ ગાતા સૂરિદેવ ‘કુમારપાલ પ્રબંધ’ માં હેમચંદ્રસૂરિજીની વિનમ્રતાનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે.

એક સમયે હેમચંદ્રાચાર્યજી કુમારપાળની સાથે શત્રુજય તીર્થે ગયા હતા. ત્યારે ત્યાં યુગાદિદેવ ઋષભદેવ ભગવંતની સમક્ષ કવિવર્યશ્રી ધનપાલ પંડિતે રચેલી ‘ઋષભ પંચાશિકા’ ની ગાથાઓ બોલવા દ્વારા તેમણે પ્રભુની સ્તવના કરી.

અવસર જોઈને કુમારપાળે પૂછ્યું : ‘શુરુદેવ ! આપ તો સ્વયં મહાન સ્તુતિકાર અને શ્લોકકાર છો. અનેક ગ્રંથોના રચયિતા એવા આપ શીઘ્રકવિ પણ છો. તો પછી આપ આપની સ્વરચિત સ્તુતિઓ પરમાત્મા સમક્ષ ન બોલતાં, ધનપાળ કવિની સ્તુતિઓ શા માટે બોલ્યા ?’

ત્યારે મૂર્ધન્યકક્ષાના મહામનીષિ આચાર્યશ્રી બોલ્યા : ‘ધનપાળ કવિએ જે સ્તુતિઓ રચી છે.... તે એવી ઉત્કૃષ્ટ અને સફલક્રિત ગર્ભિત છે કે તેવી

ઉત્તમ સ્તુતિઓ મારી પણ નથી.’ હેમચન્દ્રાચાર્ય-જીની આ પરમ વિનમ્રતા, આપણા જેવા મિથ્યા-ભિમાનીઓ માટે મહામૂલા યોગપાઠ જેવી છે.

હેમચન્દ્રસૂરિજીની વિનમ્રતાના અનેક ઉદાહરણો ટાંકી શકાય તેમ છે. પોતે રચેલી ‘સિદ્ધહેમશબ્દા-નુશાસન’ ની બૃહદ્દટ્ટીકામાં તેમણે કહ્યું છે: ‘ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેનસૂરિજી હતા. ઉત્કૃષ્ટ મહા-તાકિંક તો મલ્લવાદિજી હતા, શ્રેષ્ઠ સંગ્રહકાર તો ઉમાસ્વાતિજી અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાનકાર તો જિનજદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ હતા.’

આ રીતે અન્ય મહાન વિદ્વાનો અને પૂર્વાચાર્યો પ્રત્યે પોતાનો ગુણાનુરાગ તેમણે ખુલ્લું કંઠે ગાયો છે.

સદા સંઘર્ષ નિવારણના પક્ષકાર સૂરિદેવ

‘उपशमलकाद् विद्याबीजात्’ — ‘વિદ્યાબીજનું જો કોઈ ફળ હોય તો તે ઉપશમરૂપ ફળ છે.’ આ વાતને હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી હતી. તેઓ સ્પષ્ટપણે, ધર્મનું ફળ ઉપશમભાવની પ્રાપ્તિ છે, તેમ માનતા હતા. ધાર્મિકપુરુષોમાં વ્રત-સ્થો સાધુ-સગવંતો મૂર્ધન્ય સ્થાને છે. તેથી વ્રત-સ્થ મુનિઓનું પરમ અને પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે તેમણે વિરોધનો ઉપશમ અવશ્ય કરવો જોઈએ. ‘आद्यो घर्मे व्रतस्थानां, विरोधोपशमः सत्तु ।’

અને તેમની આ વિચારધારાની સંપુષ્ટિમાં એક સચોટ પ્રસંગ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, ‘કુમાર-પાળચરિત્રસંગ્રહ’ [લેખક : શ્રીસોમતિલકસૂરિજી : પૃષ્ઠ ૩૧-૨લોક- ૬૭૪ થી ૬૮૩]માં આ પ્રસંગ વર્ણવાયો છે.

વર્ષોથી - કલિકાચાર્યજી મહારાજાએ ભાદરવા સુદ ચોથની સંવત્સરી કરી તે પહેલાં — ભાદરવા સુદ પાંચમની જ સંવત્સરી હતી. અને અષાઠ સુદ પૂનમના દિવસે ચૌમાસી - શરૂઆત થતી. પરંતુ કલિકાચાર્યજીએ અમુક વિશિષ્ટ કારણો-સર ભાદરવા સુદ ચોથની સંવત્સરી અને અષાઠ સુદ ચૌદશની ચૌમાસી શરૂ કરી.

પ્રસંગ એવો બન્યો કે કેટલાક બ્રાહ્મણોએ રાજાને (કુમારપાળને) ચડાવ્યા કે : ‘તમારા જૈનો-માં પણ પૂનમ-ચૌદસના મતાન્તર છે ?’ આ વાત જ્યારે રાજાએ હેમચંદ્રસૂરિજીને કહી ત્યારે સૂરિ-દેવે કહ્યું : ‘જલ્લ અને જલધરની જેમ આ ભેદ કોઈ બહુ મહત્વનો નથી. તળાવ, નદી વગેરે લિન્ન લિન્ન ભૂમિમાં હોવા છતાં તેમાં કાંઈક અભેદ તો છે જ. એ જ રીતે પૂનમ-ચૌદશના ભેદ હોવા છતાં સહુના જિનપતિ તો એક જ છે. પૂનમ-ચૌદશના ભેદ તો પાછળથી થયા છે, તે વિક્ષાને ચિંતા કરવા લાયક નથી.’

ત્યાર બાદ રાજાના મનની કલૂષિતતા દૂર કરવા માટે સૂરિદેવે પૂનમીયા ગચ્છના બધા મુનિ-પુંગવોને તેડાવ્યા. અને તેમણે કહ્યું : ‘ તમે બધા જો સાધુઓ કરેલી પ્રતિષ્ઠાને માન્ય કરતા હો, તો અમે પણ આગમમાં કહેલી વિધિ મુજબ પૂનમની પખખી સ્વીકારીએ.’

આ વાતનો ત્યારે તો સ્વીકાર કરીને પૂનમીયા ગચ્છવાળા સાધુઓ વિદાય થયા. પરંતુ પાછળથી મૂઢતાવાળી એક વૃદ્ધ સાધ્વીએ સુમતિસૂરિજીને કહ્યું : ‘શ્રાવકોની પ્રતિષ્ઠાના પક્ષને છોડી દેતાં; અને સિદ્ધાંત અને ગુરુના તિરસ્કારનું પાપ કરતાં તેમને શરમ ના આવી ?’

ચંડિકા જેવી તે સાધ્વીના ઠપકાથી સુમતિસૂરિજી પ્રહત થઈ ગયા. અને તેમણે હેમચન્દ્રાચાર્યજીને જઈને કહી દીધું કે : ‘ અત્યારે જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલવા દો.’ સૂરિવરે જ્યારે રાજાને આ વાત કરી ત્યારે રાજાએ સુમતિસૂરિજીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવા જણાવ્યું. તેથી તેઓ ગુજરાત છોડીને કોંકણ ચાલ્યા ગયા. કેટલાક સાધુઓ હેમચન્દ્રાચાર્યની નિશ્રામાં રહ્યા અને સાચા સાધુત્વથી શોભ્યા.

‘ સમગ્ર સંઘના સંઘર્ષના નિવારણ માટે અને શ્રીસંઘની સમાધિની સુરક્ષા કાળે આજે સંવત્સરી ચોથની છે તે પાંચમની કેમ ના કરી શકાય ?’ આ

સવાલ આજના કહેવાતા અવિચ્છિન્ન સામાચારી સંરક્ષકોને પૂછવો જોઈએ.

કલિકાલસર્વજ્ઞ સૂરિદેવને આ બધી સામાચારી ઓનો અને શાસ્ત્રના સૈદ્ધાંતિક પાઠોનો ખ્યાલ નહિ હોય શું? હકીકત તો એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીજી શ્રીસંઘની એકતા અને સંઘર્ષશાંતિને અતિશય મહત્વની બાબત ગણતા હતા.

પુત્રમૃત્યુના શોકના નિવારણાર્થે માત્ર એક રાજાની વિનંતીથી જો કાલકસૂરિજી મહારાજ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પાંચમને ચોથમાં ફેરવી શકે, તો સમગ્ર ભારતના સકળ શ્રી સંઘની ઉપશમભાવપ્રાપ્તિ કાળે પાંચમની સંવત્સરીનો માર્ગ વર્તમાન આચાર્યો શા માટે ન સ્વીકારી શકે તે આજનો ચક્ષુપ્રશ્ન છે.

[૯]

સુવિશાલ સાહિત્યના સર્જક

અલૌકિક અને દિવ્ય પ્રતિભાના સ્વામી હેમચન્દ્ર-સૂરિવરે જે વિપુલ અને વિશાળ સાહિત્યની રચનાઓની જૈનસંધને અને સમગ્ર વિદ્વજગતને ભેટ ધરી છે તેનો વિચાર કરતાં ભલભલા વિદ્વાનનું શિર તેમના ચરણે ઝુકી ગયા વગર રહે જ નહિ. તે સમયે ભારતમાં ખેડાયેલી સમગ્ર વિદ્યાઓમાં હેમચન્દ્રસૂરિજીએ નવીન અને પ્રમાણભૂત રચનાઓ આપી. તે તે વિષયના ઉત્તમ અને અદ્ભુત પાઠ્ય-ગ્રંથો તેમણે સંજ્યા. આ હકીકતને સંક્ષિપ્તમાં કહેવા માટે, હેમચન્દ્રસૂરિજીના લઘુવયસ્ક સમકાલીન અને ‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’ના કર્તા શ્રી સોમ-પ્રભસૂરિજીનો આ શ્લોક જાણવા જેવો છે :

“વલૂપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં, છન્દો નવં દ્વ્યાશ્રયા-
લઙ્કારી પ્રથિતો નવો પ્રકટિતં શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।

તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવરાદોનાં ચરિત્રં નવમ્,
બદ્ધં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતઃ દૂરતઃ ॥”

અર્થાત્—‘હેમણે નવું વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમશબ્દાનુ
શાસન) રચ્યું. નવું છંદશાસ્ત્ર (છંદોનુશાસન)
રચ્યું. નવા દ્વ્યાશ્રય (સંસ્કૃત ‘દ્વ્યાશ્રય’ અને પ્રાકૃત
‘દ્વ્યાશ્રય’—કુમારપાલ ચરિત) અને અલંકારશાસ્ત્ર
(કાવ્યાનુશાસન) પ્રસિદ્ધ કર્યાં. નવું યોગશાસ્ત્ર
પ્રકટ કર્યું. નવું તર્કશાસ્ત્ર (પ્રમાણુભીમાંસા) રચ્યું.
તથા જિનેશ્વર આદિઓનું નવું ચરિત્ર (ત્રિષષ્ઠિ-
શલાકા પુરુષ ચરિત્ર અને પરિશિષ્ટ પર્વ) નિબદ્ધ
કર્યું. તે હેમચન્દ્રાચાર્યે (આપણું) અજ્ઞાન કઈ કઈ
રીતે દૂર નથી કર્યું ? અર્થાત્ સર્વ રીતે દૂર કર્યું છે.”

**હેમચન્દ્રાચાર્યના વિવિધ સાહિત્યનો
ટૂંક પરિચય**

હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ ચાર સમર્થ શબ્દકોશો રચી
આપ્યાં (૧) અભિધાન ચિંતામણી. ■ (૨લોકઃ ૧૫૪૧)
(૨) અનેકાર્થ સંગ્રહ (૨લોકઃ ૧૮૨૬) (૩) દેશી
નામમાલા (૨લોકઃ ૭૮૩) અને (૪) નિઘંટુસંગ્રહ
(૨લોકઃ ૩૬૬)

‘કાવ્યાનુશાસન’ એ અલંકારશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ

■ ઈ. સ. ૧૮૦૮માં ‘કોલપ્પુક’ નામના એક અંગ્રેજો
મૌ પ્રથમ કલકત્તાથી ‘અભિધાન’ પ્રગટ કર્યું
હતું.

હેમચન્દ્રસૂરિજીએ રચ્યો છે. તેના ઉપર ‘અલંકાર-ચૂડામણિ’ નામની નાની અને ‘વિવેક’ નામની મોટી ટીકા તેમણે રચી છે.

‘છંદોનુશાસન’ કુલ ૭૬૪ સૂત્રોમાં રચાયેલો ગ્રન્થ છે. ચારસોથી વધુ છંદો અને તેના પ્રયોગો સમજાવનારો આ ગ્રન્થ અસાધારણ શાસ્ત્રગ્રન્થ છે.

‘પ્રમાણુભીમાંસા’ એ છે પ્રમાણુશાસ્ત્ર વિષેનો ગ્રન્થ ! જૈનસૂત્ર-સિદ્ધાંતો અને જૈનન્યાયશાસ્ત્રને લક્ષમાં રાખીને લખાયેલો આ ગ્રન્થ જૈનન્યાયના અભ્યાસીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

‘દ્વ્યાશ્રય-મહાકાવ્ય’ આ મહાકાવ્યમાં આચાર્યશ્રીએ ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણના ઉદ્દાહરણો આપવા માટે સોલંકી વંશની કથાવસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં છે.

મૂળરાજ સોલંકીથી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમય સુધીનો સોલંકી-ઇતિહાસ એક બાજુ ચાલે છે. તો બીજી બાજુ ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણમાં ટાંકેલા ઉદ્દાહરણોની હારમાળા ચાલે છે. આમ બે બે બાબતો સાથે સાથે ચાલવાથી તેનું નામ ‘દ્વ્યાશ્રય (બે આશ્રયવાળું) મહાકાવ્ય’ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ગુજરાતની અસ્મિતાનો અને સંસ્કારિતાનો આદ્ભાવક પરિચય આપનારું આ ખરેખર તેજસ્વી મહાકાવ્ય છે.

‘ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર’ એ હેમચન્દ્રાચાર્યનો છત્રીસ હજાર શ્લોકમાં આવેખાએલો અદ્વિતીય ગ્રન્થ છે. જે મહાન પુરુષો અવશ્ય મોક્ષ પામી જવાના છે એવા મહાપુરુષોને ‘શલાકાપુરુષ’ કહેવાય છે. ઋષભદેવથી મહાવીરસ્વામી સુધીના ચોવીશ તીર્થંકરો, ભરત, સગર વગેરે બાર ચક્રવર્તીઓ, રામ, બલરામ વગેરે નવ બળદેવો, લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ વગેરે નવ વાસુદેવો, રાવણ, જરાસંઘ વગેરે નવ પ્રતિવાસુદેવો—આમ કુલ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોના ચરિત્રો, રાજા કુમારપાળની વિનંતીથી લખાયેલા આ મહાન ગ્રન્થમાં, વર્ણવાયાં છે.

શ્રી મોતીચંદ ગિરધર કાપડિયાએ [‘હેમચન્દ્રાચાર્યની કૃતિઓ’—‘પ્રસ્થાન’ વૈશાખ-૧૯૬૫. પૃ. ૫૪] લખ્યું છે કે, ‘આ મહાગ્રન્થ જે સાદ્યંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃતભાષાના આખા કોશનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી એની રચયિતાએ ગોઠવણ કરી છે.’—અને આજે પણ અભ્યાસી જૈનમુનિઓ આ ગ્રન્થનું સંપૂર્ણપણે અધ્યયન-મનન કરે છે.

‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ એ હેમચન્દ્રાચાર્યનો અંતિમ ગ્રન્થ ગણાય છે. આ ગ્રન્થમાં ભગવાન મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછીના, તેમની પટ્ટપરંપરામાં થયેલા સુધર્માસ્વામી, જંબૂસ્વામી, ભદ્રબાહુસ્વામી, આર્ય-રક્ષિતસૂરિ, વજ્રસ્વામી ઇત્યાદિ મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો છે. ઉપરાંત આ ગ્રન્થમાં શ્રેણિક, સં-

પ્રતિ, ચન્દ્રગુપ્ત વગેરે રાજાઓનો ઇતિહાસ પણ સુંદર પદ્યરચનામાં સાંકળી લેવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં અનુષ્ટુપ છંદમાં કુલ ૩૪૫૦ શ્લોકો રચાયાં છે.

યોગશાસ્ત્રની રચના

‘યોગશાસ્ત્ર’ એ ખાસ રાજા કુમારપાળની વિનંતીથી અને તેના ઉપર સવિશેષ ઉપકાર કરવા માટે હેમચન્દ્રાચાર્યે લખેલો ગ્રંથ છે. બાર પ્રકાશમાં અને કુલ એક હજારથી વધુ શ્લોકોમાં નિબદ્ધ આ અપૂર્વ ગ્રંથરત્નમાં—મહાવ્રતો, આણુવ્રતો, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો, સમ્યક્ત્વના લક્ષણો, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર, સંસારનું સ્વરૂપ, કષાયો, ઇન્દ્રિયસંયમ, બારે ભાવનાઓ, ગૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ, પરકાયપ્રવેશાદિ સિદ્ધિઓ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા વગેરે વિષયોની વિશદ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

વામરાશિ નામનો એક બ્રાહ્મણ પંડિત, હેમચન્દ્રસૂરિજી પ્રત્યેની ઇર્ષ્યાના કારણે તેમની ખૂબ નિંદા કરતો હતો. પરંતુ જ્યારે તેણે કેટલાક તપસ્વીઓના મુખેથી ‘યોગશાસ્ત્ર’ ના શ્લોકોનો પાઠ સાંભળ્યો, ત્યારે તે એટલો પ્રભાવિત થઈ ગયો કે તે બાંધી ઉઠ્યો : “જે જટાધારી યોગીઓના કંઠમાંથી હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે ઝેર નીકળતું, તેમના કંઠમાંથી હવે યોગશાસ્ત્ર રૂપી અમૃત બહાર આવી રહ્યું છે.”

વામરાશિની સૂરિદેવ પ્રત્યેની નિંદાપ્રવૃત્તિના કારણે કુમારપાળે તેની આજીવિકા બંધ કરી દીધેલી, પરંતુ ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ બાદ, હેમચંદ્રાચાર્યજીની સૂચનાથી કુમારપાળે તેની આજીવિકા ફરી ચાલુ કરી આપી....અને બમણી કરી આપી. આ પ્રસંગ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ માં શ્રી મેરુતુંગાચાર્યે આલેખ્યો છે.

બે બત્રીશીઓ અને અન્ય સ્તોત્રો

શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિજીની રચના—શૈલીથી આલેખાયેલી હેમચંદ્રાચાર્યજીની બે સૌથી લઘુ કૃતિઓ—‘અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા’ અને ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’ આ બત્રીશ બત્રીશ શ્લોકોના બે સ્તોત્રો છે.

આ બન્ને સ્તોત્રોમાં પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવની સ્તવના કરવા પૂર્વક ન્યાય, વૈશેષિક, વૈદિક આદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા કરીને જૈન દર્શનના સ્યાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ)ની સર્વોત્તમતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત હોવાથી જૈન દર્શનથી શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ દર્શન નથી. અને અનેકાંતવાદ સિવાય બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ન્યાયમાર્ગ નથી એ વાત સૂરિદેવે સાબિત કરી છે.

‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’ ઉપર આ. શ્રી મલ્લિખેષુસૂરિજીએ ‘સ્યાદ્વાદમંજરી’ નામની

જૈન ન્યાયને રજૂ કરતી મહાન ટીકા રચી છે. અને એ ટીકા ઉપર ન્યાયવિશારદ પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી યશો-વિજયજી મહારાજે ‘સ્યાદ્વાદમંજુષા’ નામની ટીકા રચી હતી. જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. ‘સકલાર્હત્ સ્તોત્ર’માં ચોવીશ તીર્થંકરોની સ્તવના છે. કવિ આચાર્યવરના હૃદયમાં ઉછળી રહેલી અરિહંતલ-ક્ષિતના, આ નાના પણ ભાવવાહી સ્તોત્રમાં આપ-ણે દર્શન થાય છે.

‘મહાદેવસ્તોત્ર’ એ અનુષ્ટુપ અને આર્યા છંદમાં લખાયેલું ચુમ્માળીશ શ્લોકનું કાવ્ય છે. મહાદેવનું ખરું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તે આ સ્તોત્રમાં વર્ણવાયું છે. હેમચન્દ્રસૂરિજીનો અતિ પ્રસિદ્ધ શ્લોક, ‘भवबीजांकुर जनना’ આ જ સ્તો-ત્રનો અંતિમ શ્લોક છે.

વીતરાગસ્તોત્રઃ ઇશભક્તિનું અનોખું કાવ્ય

‘વીતરાગ સ્તોત્ર’ એ ઇશભક્તિનું અનોખું અને આહ્લાદદાયી કાવ્ય છે. કુલ ૧૮૮ શ્લોકમાં અને ‘વીશ પ્રકાશ’ માં વહેંચાયેલી આ કૃતિ પણ કુમારપાળ રાજા માટે જ ખાસ રચાઈ છે. તે તેના પ્રથમ પ્રકાશના આ શ્લોક પરથી જાણી શકાય છે:

શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભવાદ

વીતરાગસ્તવાદિતઃ ।

કુમારપાલભૂપાલઃ પ્રાપ્નોતુ ફલ—મિપ્સીતમ્ ॥

અર્થાત્ “શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ દ્વારા જન્મેલા (રચાયેલા)

આ 'વીતરાગસ્તવ' દ્વારા કુમારપાળ ભૂપાળ પોતાના ઇચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત કરે"

‘વીતરાગસ્તોત્ર’ એ જૈન દર્શનની મહત્તા, વિશિષ્ટતા અને સર્વોત્તમતાને દર્શાવનારું ખરેખર એક દિવ્ય અને મધુરું સ્તોત્ર છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’ના બાર પ્રકાશ અને ‘વીતરાગ સ્તોત્ર’ના બાર પ્રકાશ—કુલ બત્રીશ પ્રકાશોને મુખપાઠ કરીને પ્રતિદિન બત્રીશ દાંતના ભાવમંજનરૂપે કુમારપાળ રાજા, રોજ તેનો સ્વાધ્યાય કરીને પછી જ, દ્રવ્યમંજન કરતાં અને ભોજનાદિ લેતા હતા.

આ ઉપરાંત, ‘અહં-નીતિ’, ‘અહં-નામસમુચ્ચય’, ‘અનેકાર્થશેષ’, ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર’, ‘શેષસંગ્રહ નામમાલા’, ‘સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય’ વગેરે અનેક કૃતિઓ કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીએ આલેખેલી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો વિષેની કેટલીક વિશેષ માહિતીઓ તરફ સંક્ષિપ્ત દૃષ્ટિપાત્ કરીએ:

✽ આચાર્યશ્રી રચિત ‘ઉણાદિગણ’ નું સમ્પાદન પ્રો. જહોન ક્રીસ્ટીએ કર્યું. અને પરિશિષ્ટ ટોમસ ઝંચારીએ કર્યું હતું.

✽ ‘શ્રી સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણ’ના આઠમા અધ્યાય (પ્રાકૃત)ને વ્યવસ્થિતરૂપે પ્રકાશમાં લાવનાર પ્રો. પીશલ હતા.

✽ આચાર્યશ્રીનો સૌથી વધુ શ્લોક સંખ્યા પ્રમા-

ભુવાળો અન્ય 'સિદ્ધહેમ' (૮૪,૦૦૦ શ્લોક) છે.

✽ “પ્રાકૃત વ્યાકરણ”ને વિ. સં. ૧૯૨૬માં મરાઠી વિદ્વાન્ શ્રી મહાબલકૃષ્ણે પ્રથમ વાર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

✽ આચાર્યશ્રીના સૌથી નાના બે અન્યો—‘અયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’ અને ‘અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા’ છે. જેમાં ૩૨-૩૨ શ્લોકો જ છે.

મા સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર સૂરિદેવ

હેમચન્દ્રાચાર્યજીની અસાધારણ અને ઉચ્ચતમ સાહિત્યસર્જકતા જોતાં એમ નિઃસંદેહ માનવું પડે કે તેઓશ્રી મા સરસ્વતીના અસીમ કૃપાપાત્ર વરદ-પુત્ર હતા. મા શારદાની કૃપા વગર આટલું અદ્ભુત અને આટલું વૈવિધ્યપૂર્ણ વિપુલ સાહિત્યનિર્માણ શી રીતે સંભાવ્ય બની શકે? સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના મહાન સર્જક, સંયોજક અને સંગ્રાહક આ સૂરિસમ્રાટે જીવનના અંત સુધી સાહિત્યસર્જનમાં પોતાનો કીમતી કાળ વીતાવ્યો હતો.

‘સુરથોત્સવ’ અને ‘કર્ણામૃતપ્રથા’ વગેરે ગ્રંથોના કર્તા અને ચુસ્ત વૈદિક તથા વસ્તુપાળ-તેજપાળે આબૂ અને ગિરનાર ઉપર બંધાવેલા જૈન મન્દિરોના પ્રશસ્તિ-કાવ્યોના રચયિતા પંડિત સોમે-

ધર આચાર્ય જેવા પણ હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્મરણ કરતાં કહે છે—

‘ સદા હૃદિ વહેમ શ્રોહેમસૂરેઃ સરસ્વતીમ્ ॥ ’

અર્થાત્—‘શ્રી હેમસૂરિની સરસ્વતી (વાણીને) ને અમે સદા હૃદયમાં ધારણ કરીએ છીએ.’

હેમચંદ્રાચાર્યજીના ગુરુદેવનું નામ ‘ દેવચંદ્ર-સૂરિ ’ હતું. તેમ તેમના એક શિષ્ય પણ ‘ દેવચંદ્ર ’ નામના હતા. તેમણે ‘ ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ ’ નામનું કુમારપાળના વીરત્વને ખિરદાવતું સુંદર નાટક લખ્યું છે, તેમાં પોતાના ગુરુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી માટે ઉત્તમ રાખદો વાપરતાં લખ્યું છે કે, ‘ વિદ્યામ્બોનિધિમન્થ મન્દરગિરિ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુઃ ॥ ’ અર્થાત્ ‘ વિદ્યારૂપી સાગરના મંથનમાં મંદરાચલ (મેરૂ) પર્વત સમાન ગુરુ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી છે.’

હેમચંદ્રાચાર્યનું તેજસ્વી શિષ્યવૃન્દ

હેમચંદ્રાચાર્યજીનું શિષ્યમંડળ પણ ખરે-ખર તેજસ્વી હતું. આવા સમર્થ ગુરુનું સાન્નિધ્ય પામીને શિષ્યો પણ પ્રખર વિદ્વાન અને તેજસ્વી બને તેમાં નવાઈ નથી.

હેમચંદ્રાચાર્યજીના હાથે જ ‘આચાર્ય’ પદવી પામનારા ‘રામચંદ્રસૂરિજી’ તેઓશ્રીના પ્રથમ અને પ્રખર શિષ્ય હતા. તેમણે ‘ રઘુવિલાસ ’, ‘ નલવિલાસ ’ ‘ યદુવિલાસ ’ વગેરે અગિયાર ઉત્તમ નાટકો લખ્યાં

હતા. પોતાના ગુરુભાઈ ‘ ગુણચન્દ્રસૂરિજી ’ ની સાથે તેમણે ‘ નાટ્યદર્પણ ’ એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અને ‘ કાવ્યાલંકાર ’ એ ન્યાયશાસ્ત્રનો અન્ય પણ લખ્યો છે. રામચન્દ્રસૂરિજી તર્ક, લક્ષણ (વ્યાકરણ) અને સાહિત્યના જ્ઞાતા-ત્રિવિધવેદી-હતા. ઉપરાંત સમર્થ કવિવર હતા.

કલિકાલસર્વજ્ઞના અન્ય શિષ્યોમાં - આ. મહેન્દ્રસૂરિજીએ ‘ અનેકાર્થસંગ્રહ ’ ઉપર ટીકા લખી છે. જેનું નામ ‘ અનેકાર્થ કૈરવાકર કૌમુદી ’ છે. વર્ધમાનગણિએ રામચન્દ્રસૂરિકૃત ‘ કુમારવિહાર-પ્રશસ્તિ ’ કાવ્ય ઉપર ટીકા લખીને તેના ૧૧૬ અર્થ કરી બતાવ્યા છે. બાલચન્દ્રસૂરિ નામના ખીજા એક શિષ્યે ‘ સ્નાતસ્યા ’ નામની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિની રચના કરી હતી. જો કે આ શિષ્ય ઉચ્છૃંખલ અને ઉદ્ધત હોવાથી તેને ‘ આચાર્યપદ ’ આપવાની હેમચન્દ્રસૂરિએ ના પાડી હતી. છતાં તેણે સૂરિદેવના કાળધર્મ બાદ કૂંર રાજા અજયપાળની સહાયથી પરાણે ‘ આચાર્યપદ ’ લઈ લીધું હતું.

ઉદયચન્દ્રજી મહાન વૈયાકરણી હતા. વર્ધમાનગણિ અને દેવચન્દ્રમુનિ (ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણના કર્તા) વગેરે સમર્થ વિદ્વાન સાધુઓ સૂરિદેવશ્રીના શિષ્યો હતા.

ક્રમવાર મુખ્ય શિષ્યોના નામ આ પ્રમાણે છે.
(૧) આ. શ્રી રામચન્દ્રસૂરિજી (૨) આ. શ્રી ગુણ-

ચન્દ્રસૂરિજી (૩) આ. શ્રી યશસ્વિન્દ્રસૂરિજી (૪)
આ. શ્રીબાલચન્દ્રસૂરિજી (૫) આ. શ્રીઉદયચન્દ્ર-
સૂરિજી (૬) આ. શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજી (૭) શ્રી
વર્ધમાન ગણિ (૮) દેવચન્દ્રમુનિ. આ બધા શિષ્યો
પરમ વિક્ષાન અને બહુશ્રુત હતા.

હેમચન્દ્રાચાર્યજીના ચાહક અને ભક્તવર્ગમાંના
મુખ્ય, મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્જુન
રાજા કુમારપાળ, મહામંત્રી ઉદયન, રાજપિતામહ
આમ્રભટ્ટ, દંડનાયક વાગ્ભટ્ટ, રાજધરદ્ર ચાહડ, તથા
સોલાક, શ્રીપાળ, આમિગ, અર્જુનરાજ, ઉત્સાહ
વગેરે રાજપુરુષો હતા. ધનદ શેઠ વગેરે કરોડપતિ
શ્રાવકો હતા. આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન
આચાર્યોના નામ આ પ્રમાણે છે : શ્રીસોમપ્રભ-
સૂરિ, મલ્લધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ, શ્રીમલયગિરિસૂરિ,
વાદી દેવસૂરિ, ઇત્યાદિ મહાન જ્ઞાનાચાર્યો.

[૧૦]

મુક્તિયાત્રા પ્રતિ મંગલ-પ્રયાણ

સૂરિદેવે કરેલી સ્વમૃત્યુ-આગાહી

જીવનની પળેપળનો સુન્દર અને સફળ સદુપયોગ કરીને સંસારને ધર્મસંસ્કારનો સદુપદેશ અર્પનારા અને સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોક પ્રમાણ અદ્ભુત સાહિત્ય સર્જન કરનારા આ સૂરીશ્વર ચોર્યાસી વર્ષનું સુદીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી શકયા.

પોતાના અંતકાળની (મૃત્યુની) તેઓશ્રીને પહેલેથી જાણ થઈ ગઈ હતી. ઉત્તમ ચારિત્ર્યશીલ યોગી પુરુષોને માટે આ સિદ્ધિ સ્વાભાવિક હોય છે, તેમાં કશું જ અસંભવિત નથી. મૃત્યુના છ મહિના પહેલાં તેમણે પોતાના ગુરુબંધુ શ્રી પ્રદુમ્ન-સૂરિને આની જાણ પણ કરી દીધી હતી. અને તેનો શોક ન કરવા જણાવ્યું હતું.

અંતિમ ક્ષમાપના : રાજાને આશ્વાસન

હેમચંદ્રાચાર્યે' છેલ્લા દિવસોમાં અન્નજળના ત્યાગનું (અનશન) વ્રત અંગીકાર કર્યું હતું. મૃત્યુ સમયે પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ પોતાના મુખ્ય શિષ્યોને, શ્રીસંઘને અને રાજા કુમારપાળને પાસે બોલાવ્યા હતા. સહુની સાથે તેમણે ક્ષમાપના કરતા કહ્યું હતું : ક્ષમયામિ સર્વાન્ સત્ત્વાન્, સર્વે ક્ષામ્યન્તુ તે મયિ । મૈત્ર્યસ્તુ તેષુ સર્વેષુ, ત્વદેકશરણસ્ય મે ॥

અર્થાત્- ‘હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું. સહુ જીવો મારા વિષે ક્ષમા કરો. આપના (પરમાત્માના) એક માત્ર શરણે રહેલા મારે, સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રી-ભાવ રહો.’

ગુરુદેવની અંતિમ ક્ષણે! જેમ જેમ નજદીક આવતી ગઈ, તેમ તેમ રાજા કુમારપાળનું હૃદય વિષાદમય બની ગયું. એમની આંખોમાં આંસુ ઉમટેલા જોઈને હેમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું : ‘રાજન્ ! મૃત્યુનો શોક શા માટે ? આપણે તો માનવજીવનનું સાર્થક્ય કરીને વિદાય લઈએ છીએ. અહીં શોક ન હોય, આનંદ જ હોય. ‘મરણં મંગલં યસ્ય સફલં તસ્ય જીવનમ્’ — જેનું મરણ મંગલરૂપ છે, તેનું જીવન ખરેખર સફળ છે... મહાત્માએ તો આવા સફળ જીવનને અને સફળ મૃત્યુને માણનારા હોય. આ મૃત્યુ તો અમારા માટે મંગલ મહોત્સવરૂપ છે, રાજન્ !’

મુક્તિયાત્રા તરફ મંગલપ્રયાણ

અને.... સહુને ક્ષમાપના અપીને, જિનચર-ણોમાં સતત વંદના કરીને, વીતરાગ પ્રભુના ધ્યાનમાં લીન બનેલા યોગીશ્વર સૂરીશ્વરહેમચન્દ્ર, પ્રસન્નતાપૂર્વક અને સમાધિરસમાં નિમગ્ન બનીને આ નશ્વર દેહને તણ ગયા. બ્રહ્મરન્ધ્ર દ્વારા એમનો આત્મા આ દેહ છોડી ગયો. હજારો નરનારીઓએ એમના અંતિમ વંદન કર્યા.

ગુજરાતની ધરતીનો એક પરમ તપસ્વી, વિદ્વાનોના મુગુટમાં મણિ સમાન તેજસ્વી, ગુજરાતની અસ્મિતાનો અનોખો આવિર્ભાવક, ગુર્જરભૂમિમાં સંસ્કારની સમૃદ્ધિનો સર્જક, અહિંસાની અણુમોલ અહાલેક જગાડનાર એ સમર્થ શક્તિપુંજ સૂરીશ્વર વિ.સં. ૧૨૨૯ (ઈ.સ. ૧૧૭૩)માં ૮૪ વર્ષની જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરીને મુક્તિયાત્રા તરફ મંગલ પ્રયાણ કરી ગયો.

હેમચન્દ્રાચાર્ય કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે ‘કીર્તિ-કૌમુદી’ ના રચયિતા શૈવધર્મી સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું : ‘વૈદુષ્યં વિગતાશ્રયં શ્રિતવતિ શ્રીહેમચન્દ્રે દિવમ્ ॥’ ‘અર્થાત્ હેમચન્દ્રસૂરિણ દેવલોક પામતા વિદ્વતા હવે નિરાધાર બની ગઈ.’

જિનશાસનના એ અમર જ્યોતિર્ધરનું ક્ષર-જીવન ભલે સંકેતાર્થ ગયું, પણ તેનું વિપુલ અક્ષ-

રજીવન અઘાવધિ સુરક્ષિત છે અને સૈકાઓ સુધી ચિરંજીવ રહેશે.

ધૂસકે રડતા રાજા કુમારપાળ

સૂરિદેવનો જ્યારે અગ્નિસંસ્કાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે, રાજર્ષિ કુમારપાળ પોતાના ગુરુદેવનો દેહ લડલડ જલતી ચિતામાં વિલીન થઈ રહેલો જોઈને ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યા હતા. બાળુમાં ઊભેલા મંત્રીશ્વરે પૂછ્યું : ‘રાજન્ ! ગુરુદેવની કૃપાથી આપ એટલું અવશ્ય જાણો છો કે ‘જાતસ્ય ધ્રુવં મૃત્યુઃ — જે જન્મે છે તે અવશ્ય મરે છે. ગુરુદેવ તો મહાન જીવન જીવી ગયા. અને મંગલ મૃત્યુ સાધી ગયા. આ બધું આપ જાણો છો, છતાં આવું રુદ્ધન શા માટે ?’

ત્યારે રાજર્ષિ બોલ્યા : ‘ગુરુદેવ તો અવશ્ય ઉચ્ચ ગતિને પામ્યા છે. પરંતુ મને હેવાન મટાડી ધ્વંસાન બનાવનાર અને અંતે લગવાન વીતરાગનો પરમ શ્રાવક બનાવનાર આ પરમ ગુરુદેવના પેટમાં મારા ઘરમાંથી અન્નનો એક દાણો કે પાણીનું એક ટીપું પણ ન ગયું, તેનો મને અફસોસ થાય છે.’

‘હું રાજા હતો અને રાજાના ઘરનું અન્નજળ સંધુને ન ખપે એ શાસ્ત્રનિયમના લીધે જ તો ગુરુદેવના મોંમાં મારું જળ ન ગયું... પણ તેમના ચરણ પ્રક્ષાલનમાં ય તો ન વપરાયું, એનું મને અપાર દુઃખ થાય છે.’

‘જે નરકનું સીધું દ્વાર છે તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને હું સામાન્ય નાગરિક કેમ બની ન ગયો ? અરે ! તો તો અવશ્ય ગુરુભક્તિનો તમામ લાભ મને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોત ! પણ આજે મને લાભ આવ્યું ! મારી બુદ્ધિ આજે ઠેકાણે આવી. હવે પશ્ચાતાપના આ આંસુ સારવા સિવાય મારા નસીબમાં બીજું શું રહ્યું છે ?’

ઉપર્યુક્ત શબ્દોમાં રાજર્ષિ કુમારપાળની હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યેની, આપણા હૈયાને પણ ગદ્ગદિત કરી મૂકે તેવી, લવ્ય ગુરુભક્તિના અમૂલ્ય દર્શન નથી થતાં શું ?

અગ્નિસંસ્કાર સ્થળે ‘હેમખાડ’

સૂરિસમ્રાટના પાર્થિવ દેહનો અગ્નિસંસ્કાર પાટણ શહેરમાં જ્યાં કરાયો હતો, ત્યાં, તે સ્થળે તેઓશ્રીના નશ્વર દેહની પવિત્ર ભસ્મ લેવા માટે ભક્તોનો એવો જબરદસ્ત ધસારો થયો કે રાખ તો બધા લઈ ગયા પણ તે ધરતીની ધૂળને પણ પવિત્ર સમજીને લોકો લઈ ગયા. ત્યાં ઊંડો ખાડો પડી ગયો. આજે પણ એ સ્થળ પાટણમાં ‘હેમખાડ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્યશ્રીને અગ્રણીઓની

અંજલિ

જિનમંડન ગણિવરે સંવત ૧૪૬૨માં લખેલા ‘કુમારપાળ પ્રબંધ’માં જણાવ્યું છે કે, ‘દેવખોધિએ હેમચન્દ્રાચાર્યના અગાધ જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈને એમને ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.’

સ્વ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી કહે છે કે, ‘દેશ-વિદેશનો લાખો જ નહિ, બલકે કરોડો કે અબજો વર્ષોનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામાં આવે તો પણ ભગવાન હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શજીવી, વિદ્વાન, સાહિત્ય સર્જક, રાજનીતિનિપુણ, વ્યવહારજ્ઞ, વચસ્વી અને પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડ જડવી અતિ મુશ્કેલ બને અને એજ કારણસર ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’નું જે બિરુદ યોજવામાં આવ્યું છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.’

પં. બેચરદાસ દોશી લખે છે કે.... ‘વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, વૈદ્યક, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજધર્મ, નીતિધર્મ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર, ઈન્દ્રજાળવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા, રત્નવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા,

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ધાતુ પરિવર્તનવિદ્યા, ઔષ્ધોની ચોસક કળા અને પુરુષની બહોંતર કળા, રતિ-શાસ્ત્ર, યોગવિદ્યા, મન્ત્ર, તન્ત્ર અને યન્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓના તેઓ (હેમચન્દ્રાચાર્ય) મહાસાગર હતા.

આવા વિદ્યાઓના મહાસાગર સાધુપુરુષને તે કાળના લોકો ‘કળિકાળસર્વજ્ઞ’ કહે, એ જરાયે વધુ પડતું નથી. આજની લાષામાં ‘જીવંત વિશ્વ-કોષ’ અને એ કાળની લાષામાં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ એ બંને શબ્દો એક જ લાવના વાચક છે. એમના જેવા કલિકાલસર્વજ્ઞને લીધે તે વખતે ગુજરાતનું ગૌરવ હતું, તેમ આજે પણ છે.’ [‘પરબ’ માસિક-વર્ષ : ૨૯; અંક : ૧૧-૧૨, પૃ. ૧૨]

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ કહ્યું છે કે : ‘હેમચન્દ્ર માત્ર ‘કલિકાલ-સર્વજ્ઞ’ નહોતા, એમણે વિદ્યાનો જીત્યા. અથાગ જ્ઞાનને વલોવી કૃતિઓ રચી. એમણે ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું. એ મુત્સદ્દી-ઓમાં ધૂમ્યા. અને રાજ્યાધિકાર પર નૈતિક સત્તા બેસાડી. મહત્વાકાંક્ષાથી ઉછળતા ગુજરાતની મહત્તાને શબ્દદેહ આપ્યો. પણ એ ઉપરાંત એ મહત્તાને કલ્પનાજન્ય અપૂર્વતાનો એમણે ઓપચડાવ્યો.’

શ્રી લોગીલાલ જ. સાંડેસરા લખે છે કે ‘સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ બધે કે હેમચન્દ્રના શાંત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી બહાર પડી રહી છે. એમાં

વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને સર્વધર્મ સમલાવનું અદ્વિતીય ઓજસ છે. હેમચંદ્રે આખા એક દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાંખ્યું.’

શ્રી ડૉ. પીટર્સન કહે છે કે, ‘હેમચંદ્ર એક મોટા આચાર્ય હતા. દુનિયા પર અથવા દુનિયામાંની કોઈ પણ ચીજ પર તેમને રતિભાર પણ મોહ હતો નહિ ને દુનિયામાં રહેલો સર્વ મોહ ક્ષણભંગુર છે, એમ તે જાણતા હતા.’

શ્રી કે. એમ. પાણિકર કહે છે કે ‘શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ યોગી હતા. શબ્દશાસ્ત્રના નિર્માતા હતા. મહાન કવિ હતા. ધર્મોપદેશક પણ હતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ બરેબર અદ્વિતીય છે. ભારત-વર્ષે જે મહાનમાં મહાન સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોને જન્મ આપ્યો છે તે પૈકીના એક શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ છે.’

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી લખે છે કે ‘એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો પણ હેમચંદ્રસૂરિની કક્ષામાં આવી શકતા નથી. કારણ, હેમચંદ્રાચાર્યની સાહિત્યકૃતિઓનો વિસ્તાર વિષય સંબંધે સર્વગ્રાહી હતો. એરિસ્ટોટલ વગેરેનો તેવો સર્વગ્રાહી ન હતો.’

શ્રી ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ લખે છે કે, ‘હેમચંદ્ર એટલે સર્વતોમુખી પરિણત પ્રજ્ઞા, રસભરી સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જકતા. હેમચંદ્ર એટલે વિદ્યાના મહાસાગર, જીવંત જ્ઞાનકોશ. એવા અગાધ શક્તિશાળી

સપૂત માટે ગુજરાત જેટલાં ગર્વ અને ગૌરવ ધરે એટલાં એાછાં છે. એએા જૈનોના જેટલા જ જૈનેતરોના, સમસ્ત ગુજરાતીએાના માનને અને પૂજને પાત્ર છે !”

પ્રાચીન શ્રાવક કવિ ઋષભદાસે, હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે બહુ સુંદર કાવ્ય રચ્યું છે :

“ સર્ગ મૃત્યુ પાતાલમાં, દેસ વિદેસહમાંહિ:
હેમસૂરિ સરિખા જતિ, જગહ નહીં દીસઈ કયાંહિ;
જે નિકલંક શીલઈ ભલો, ગુણ અંગિ કંઈ કોડિ,
અવર પુરુષ જોયા ઘણા, દીસેં અકેકિ ખોડિ.”

વિ ભા. મુસલમાનવાંકર કહે છે કે, “ આ. હેમચન્દ્ર કે ગ્રન્થ નિશ્ચય હી સંસ્કૃત સાહિત્ય કે અલંકાર હૈ. ઇનકે ગ્રન્થ રોચક, મર્મસ્પર્શી એવં સજીવ હૈં. પશ્ચિમકે વિદ્વાન ઇન કે સાહિત્ય પર ઇતને મુગ્ધ હૈ કિ ઉન્હોંને ઇન્હેં Ocean of Knowledge—જ્ઞાનકા મહાસાગર કહા હૈ.”

પં. આનન્દશંકર ધ્રુવે લખ્યું છે કે, “ ઇ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને જીવજ્ઞાનના પણ ખેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના દ્વાત્રિંશિકા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રન્થો પણ છે. પરંતુ જૈન વાદ-મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમાં વધારે થઈ છે, એમાં સંશય નથી.”

પંડિતશ્રી શિવદત્ત શર્મા લખે છે કે, ' ભારત વર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્વેતામ્બરાચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ જિંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું છે, પ્રાયઃ તે જ સ્થાન બારમી સદીમાં ચૌલુક્યવંશી ગૂર્જરનરેન્દ્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસમાં હેમચન્દ્રનું છે.'

શ્રી મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેસાઈ કહે છે કે, ' હેમચુગ એ જૈનશાસન માટે, વાર્ધક્ય માટે અતિ વૈભવ, પ્રતાપ અને વિજયથી દેદીપ્યમાન હતો. તેની અસર સમગ્ર ગુજરાત પર અનેક રીતે સ્મરણમાં રહે તેવી થઈ છે. હેમચન્દ્રના નામ પ્રમાણે તેનો યુગ પણ હેમમય — સુવર્ણમય હતો. અને ચિરકાળ સુધી તેનો પ્રભાવ રહેશે.'

વિદ્વાન લેખક શ્રી ધૂમકેતુએ લખ્યું છે કે, ' જેમ શિવાજી રામદાસ વિના, વિક્રમ કવિંકુલગુરુ કાલિદાસ વિના, અને ભોજ ધનપાળ વિના શૂન્ય લાગે છે, તેમ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ, હેમચન્દ્રાચાર્ય વિના શૂન્ય લાગે છે.'

' ધૂમકેતુ ' એ લખેલા ' હેમચંદ્રાચાર્ય ' પુસ્તકના અંતિમ વાક્યના આલેખનપૂર્વક આ જીવનચરિત્રનું આપણે સમાપન કરીએ — ' સૂર્યોદય સમયે સરસ્વતી નદીના કિનારે જિલેલી એક મહાન શક્તિ, પોતાના પ્રકાશથી—તેજથી આખા ગુજરાતને છાઈ દેતી કદ્યો....અને તમને હેમચંદ્રાચાર્ય દેખાશે.'

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ ઊંમચન્દ્રાચાર્યજીના
જીવન ઉપર સંક્ષિપ્ત પ્રકાશ ફેંકતું આ પુસ્તક જે
આપને ગમ્યું હોય તે !

શું આપ આટલું નહિ કરો ?

■ ઊંમચન્દ્રાચાર્યજીના સદુપદેશથી રાજા કુમાર-
પાળે ચૌદ કરોડ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખચીને હજારો
સાધર્મિકોનો સમુદ્ધાર કર્યો હતો, તે આપ માત્ર
એક સાધર્મિક કુટુંબનો સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર કરવા ધનનો
સફવચ નહિ કરો ?

■ ઊંમચન્દ્રાચાર્યજીની પ્રેરણા પામીને રાજા
સિદ્ધરાજે ગિરનાર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, તે
શું કેાક પ્રાચીન તીર્થભૂમિમાં ચાલી રહેલા જીર્ણો-
દ્ધારમાં આપ પાંચ, ત્રણ કે એક હજાર રૂપિયાનું
દાન નહિ કરો ?

■ માતા પાહિણીએ પોતાના અતિ વ્હાલા
પુત્ર ચાંગાને જિનશાસનના ચરણે સમર્પિત કરી
દીધો, તે શું આપ આપના બાળકને આપની સાથે
આંગળીએ વળગાડીને રોજ જિનપૂજા નહિ કરાવો ?

■ ઊંમચન્દ્રાચાર્યજીએ પોતાની અનંતોપ-
કારિણી માતાને ધર્મધ્વજ (દીક્ષા) અપીને અદ્ભુત
માતૃલક્ષિત અદા કરી, તમે શું તમારા માતા કે
પિતાને પ્રતિદિન પ્રણામ કરવા દ્વારા માતા-પિતા
પ્રત્યેની લક્ષિતની અભિવ્યક્તિ નહિ કરો ?

■ રાજા કુમારપાળે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે છ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ ‘ હેમવ્યાકરણુ ’ કંઠસ્થ કર્યું, તો તમે શું માત્ર બે પ્રતિક્રમણુ કે પાંચ પ્રતિક્રમણુના સૂત્રો જાતે કંઠસ્થ કરવા અને તમારા સંતાનોને પણ કરાવવા, કટિબદ્ધ નહિ બને ?

■ રાજા કુમારપાળે પોતાના અઢાર રાજ્યોમાં મહાન ‘ અમારિ પ્રવર્તન ’ કરાવ્યું હતું. આપણે શું વર્ષે એક વાર એક મોટા જીવને અભયદાન અપાવવા સંપત્તિનો સફલ્ય ન કરી શકીએ શું ?

■ કુમારપાળે પૌષધમાં મંકોડાની રક્ષા ખાતર પોતાના શરીરની ચામડી ઉતરડી લીધી. આવા અદ્ભુત પૌષધના આરાધકને આદર્શ બનાવીને આપણે પર્યુષણના આઠે દિવસનાં-છેવટે એક સંવત્સરીનો - પૌષધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન લઈ શકીએ શું ?

■ અતિ મહાન અને પરમ વિદ્વાન હોવા છતાં હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના પૂર્વ-પુરુષોનો સતત વિનય-બહુમાન કરતા અને પોતાની જાતને તુચ્છ લેખતા. આપણે આપણા વડીલો, પૂજ્યો અને આચાર્યાદિ પ્રત્યે વિનય-વિનમ્રતા કેળવવા કટિબદ્ધ નહિ બનીએ શું ?

■ કુમારપાળની સ્તુતિઓમાં જિનમત પ્રત્યેનો તેમનો અવિહંગ અનુરાગ જગારાં મારતો જોવા

મળે છે. એ જાણ્યા પછી, આપણું હૈયું પણ આવા જિનવચનરાગ-સુખસાગરમાં ઝીલવાનું સફલાગ્ય પામે તેવી પ્રભુને રોજ પ્રાર્થના ન કરી શકીએ શું ?

■ રાજા કુમારપાળ રોજ ‘વીતરાગસ્તોત્ર’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ ના કુલ બત્રીશ પ્રકાશનો સ્વાધ્યાય કરીને જ ‘નવકારશી’ કરતા હતા. તમે કમસે કમ ‘નવકારશી’ નું પરચખખાણ કરવાનો પણ સંકલ્પ નહિ કરો શું ?

■ જો આવા કેાક સદ્ગુણોની સરિતાને જીવનધરતી ઉપર વહેતી નહિ કરીએ, તો હેમચંદ્રાચાર્યજીના તાજેતરમાં પસાર થયેલા નવસોમી જન્મજયંતિના વર્ષમાં માત્ર તેમનું ગુણકીર્તન કરી નાંખ્યાથી કેાઈ અર્થ નહિ સરે !

—ધનંજય જૈન

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની વિશિષ્ટ કૃતિઓ

ગ્રંથ	શ્લોક
સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ	૬,૦૦૦
સિદ્ધહેમબૃહદ્વૃત્તિ	૧૮,૦૦૦
સિદ્ધહેમબૃહદ્ન્યાસ	૮૪,૦૦૦
સિદ્ધહેમપ્રાકૃતવૃત્તિ	૨,૨૦૦
લિડ્-ગાનુશાસન	૩,૬૮૪
ઉષ્ણાદિગણ વિવરણ	૩,૨૫૦
ધાતુ પારાયણ વિવરણ	૫,૬૦૦
અભિધાનચિંતામણી	૧૦,૦૦૦
અભિધાન પરિશિષ્ટ	૨૦૪
અનેકાર્થકૌશ	૧,૮૨૮
નિઘંટુકૌશ	૩૬૬
દેશીનામમાલા	૩,૫૦૦
કાવ્યાનુશાસન	૬,૮૦૦
છંદોનુશાસન	૩,૦૦૦
સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય	૨,૮૨૮
પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય	૧,૫૦૦
પ્રમાણ મીમાંસા (અપૂર્ણ)	૨,૫૦૦
વેદાંકુશ	૧,૦૦૦
ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર	૩૨,૦૦૦
પરિશિષ્ટ પર્વ	૩,૫૦૦
યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત	૧૨,૭૫૦
વીતરાગ સ્તોત્ર	૧૮૮
અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા (કાવ્ય)	૩૨
અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા (કાવ્ય)	૩૨
મહાદેવસ્તોત્ર	૪૪

હેમી -વાણી

આદ્યો ધર્મો વ્રતસ્થાનાં વિરોધોપશમઃ ક્ષલુઃ ॥

વિવાદો શમાવવા તે જ વ્રતધારીઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

નહિ સીદન્તિ કુર્વન્તો દેશકાલોચિતાં ક્રિયામ્ ॥

દેશ અને કાળને અનુકૂળ વર્તનારે સીદાવાનું રહે નહિ.

અવર્ણવાદી ન ક્વાપિ રાજાદિષુ વિશેષતઃ ॥

કેાઇનો જે અવર્ણવાદ બોલવો નહિ, રાજાનો— રાજપુરુષોનો તો નહીં જ.

ભાવિકાર્યાનુસારેણ વાગુચ્છલતિ જલ્પતામ્ ॥

ભાવી જેવું નિર્માણ થયું હોય, તેવી જ વાણી નીકળે.

મહાન્તઃ શક્તિમન્તોઽપિ પ્રથમં સામ કુર્વન્તે ॥

મહાજન શક્તિશાળી હોય તો, પહેલાં શાંતિની જ શોધ કરે છે.

યત્ કુર્વન્તે મહાન્તો હિ તદાચારાય કલ્પતે ॥

મોટાઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ લોકાચારનો આદર્શ બને છે.

વિના સાવધયોગેન ન સ્યાદ્ ધર્મ-પ્રભાવના ॥

સાવધ-વ્યાપાર પ્રવર્તાવ્યા વિના ધર્મપ્રભાવના થાય નહિ.

ઉપાદેયા શાસ્ત્ર-લોક-વ્યવહારાનુગા હિ ગીઃ ॥

શાસ્ત્ર અને લોક-વ્યવહારને અનુસરનારું વચન આદરણીય છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી

[ગત વર્ષે (સં. ૨૦૪૫) ઉપર્યુક્ત નામે આ જ લેખકશ્રીની એક અતિલઘુ-પુસ્તિકા બહાર પડી હતી. તેની સમાલોચના વઢવાણથી પ્રકાશિત થતાં 'કલ્યાણ' માસિકના વર્ષ - ૪૫- અંક- ૧૧. જાન્યુ. ૧૯૮૬ના અંકમાં (સર્નાતું) સાહિત્ય વિભાગમાં) પ્રગટ થયેલ. જે અહીં પ્રકાશિત છે.]

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી

લેખક : શ્રી ધનંજય જે. જેન 'પ્રેમકેતુ' સી-૧૦, અરિહંત સો. ૪થે માળે, દામોદરવાડીની સામે, અશોક ચક્રવર્તી રોડ, કાંદિવલી-ઈસ્ટ, મુંબઈ-૧૦૧. બુકલેટ સાઈઝના ૧૬ પેજ ધરાવતી આ પુસ્તિકામાં કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીનું જીવન દૂંકમાં છતાં સાર-ગ્રાહી-શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રારંભમાં કલિકાલસર્વજ્ઞની વિશિષ્ટ-કૃતિઓની નોંધ, ત્યાર પછીના પૃષ્ઠોમાં જીવન-પ્રસંગો અને છેલ્લે 'શું આપ આટલું નહિ કરો ?' શીર્ષક હેઠળ રજૂ થયેલું પ્રેરક-લખાણ....આદિથી નાનકડી આ પુસ્તિકા ખૂબ જ પ્રેરક બની છે. લેખન શૈલી વાચકને આકર્ષી લે એવી છે. મૂલ્ય અપ્રકાશિત છે. કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રીના નવમ શતાબ્દી-વર્ષ ટાણે આ પુસ્તિકા જરૂર પ્રેરક-બોધક બની રહેશે.

❖ શ્રી ધનંજય જી. જૈન ' પ્રેમકેતુ ' દ્વારા ❖

લિખિત અથવા સંકલિત

સદ્બોધ - પ્રેરક સુપ્રકાશનો

■ લિખિત ■

૧. તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રવેશિકા. ૮-૦૦
૨. કથા-પ્રવેશિકા ૮-૦૦
૩. સૂત્રાર્થ-પ્રવેશિકા. ૮-૦૦
૪. જીવન ઘડતર-પ્રવેશિકા. ૮-૦૦
૫. જૈન ધર્મકા અણુમોલ તત્ત્વજ્ઞાન (હિન્દી) ૧૬-૦૦
૬. તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ. ૬-૦૦
૭. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય. અપ્રાપ્ય.
૮. ગુજરાતની અસ્મિતાના

અનોખા આવિર્ભાવક હેમચન્દ્રાચાર્ય. ૧૦-૦૦

❖ સંકલિત ❖

૯. ભાવના ભવોદ્ધિજાળ અપ્રાપ્ય
૧૦. ભવિયા ! એ ગુણ જ્ઞાન રસાળ. અપ્રાપ્ય
૧૧. અંધેરેમે' એક પ્રકાશ. ૩૦-૦૦
૧૨. શિવમ્ સુન્દરમ્ ૭-૦૦
૧૩. પર્વનું ભૂષણ, જીવનનું આભૂષણ. ૧૦-૦૦
૧૪. મંગલ મંદિર ખોલો. ૨૦-૦૦
૧૫. સર્વ મંગલ માંગલ્યમ્ અપ્રાપ્ય
૧૬. નિકલા સૂરજ હુઆ સવેરા. અપ્રાપ્ય

સન રાન સઠકતા કુમારપાળને
ભાવિનો શાસન પ્રભાવક સમળ
ભોવરમાં અંતરતા પૂ. હેમચન્દ્રાચાર્ય

